

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ФАКТИ, СУДЖЕННЯ, ПОШУКИ

**Міжвідомчий збірник наукових праць
Засновано 1991 р.**

Випуск 23

Київ — 2015

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 23 / Відп. ред. С.В. Кульчицький. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 349 с.

В збірнику висвітлюються маловідомі сторінки історії України ХХ ст. Розрахований на фахових істориків, викладачів та студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів, суспільствознавців, шанувальників історії України.

Автори висловлюють особисту думку, яка не завжди збігається з поглядами членів редколегії, і несуть персональну відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Редколегія:

Я. Верменич, доктор історичних наук, професор,
В. Даниленко, чл.-кор. НАН України, доктор історичних наук, професор,
Т. Євсєєва, заступник відповідального редактора, кандидат історичних наук,
Г. Єфіменко, кандидат історичних наук,
С. Кульчицький, відповідальний редактор, доктор історичних наук, професор,
В. Марочко, доктор історичних наук, професор,
А. Морозов, доктор історичних наук, професор,
О. Удод, доктор історичних наук, професор,
Л. Якубова, доктор історичних наук.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 4 від 28 квітня 2015 р.*

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України НАН України обов'язкове.

Свідоцтво про державну реєстрацію державного засобу масової інформації —
серія КВ № 16213-4685 р. 21.12.2009.

З М І С Т

Головко В. Революція достоїнства и сепаратистский кризис: последствия для крупного донецкого капитала	5
Кульчицький С. Закономірності формування української політичної нації	22
Любавський Р. Умови життя іноземних працівників Харківського тракторного заводу в 1930-ті р.	69
Марочко В. Сталінська теорія і практика «наступу на куркуля»	78
Юркова О. Як методологічно «розроблювали» «грушев'янця» Сергія Шамрая (з історії «дискусій» на «історичному фронті України» 1931–1932 рр.)	104
Подкур Р. Ліквідація органами держбезпеки УСРР опозиційних громадсько- політичних організацій у 1920-х рр.	116
Євсєєва Т. Парадокси етноконфесійності: конвергенція і дивергенція російського православ'я та комунізму на зламі епох	138
Киридон А. Більшовицький хронотоп (1920–1930-і рр.): модифікація соціальних кодів	154
Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в УСРР на початковому етапі радянського будівництва	169
Гаухман М. Ментальний світ першого покоління радянських євреїв в 1920-х рр. (на прикладі одного вірша Лейба Квітка)	193
Бацак Н. Греки Надазов'я: стратегії виживання в умовах розбудови тоталітарного суспільства (друга половина 1920-х років)	204
Примаченко Я. Українська літературна дискусія 1920-х рр.: від питання професійних стандартів до проблеми національної ідентичності	228
Рябченко О. Новомова і культура мовлення студентів радянської України 1920-х років	248

Бикова Т.

Проблема статусу Криму у боротьбі місцевих політичних сил
під час проголошення Кримської АСРР..... 260

Водотика С.

Особливості голоду 1921–1923 років на Херсонщині 291

Єфіменко Г.

Документи і матеріали з історії відносин між УСРР та РСФРР
у 1917–1923 рр.: джерелознавчий аналіз..... 307

Зенич І.

Підготовка виборів до Всеросійських Установчих зборів в 1917 р.
в Подільській губернії..... 338

In memoriam 346

ЗАКОНОМІРНОСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

У статті досліджуються проблеми формування соціальної структури українського суспільства в радянський період і в умовах незалежності. Головна увага надається аналізу чотирьох громад українського суспільства — україномовних українців, російськомовних українців, росіян та всіх інших національностей. Автор приходить до висновку, що громадянське суспільство і політична нація в Україні одержали можливість до розвитку тільки після здобуття незалежності.

Ключові слова: політична нація, радянські титульні нації, лінгвоетнічні громади, громадянське суспільство.

1. Виклик путінської Росії

Ми старалися не тримати у пам'яті дві українсько-російські війни, які мали місце в зимові місяці 1917–1918 і 1918–1919 рр. Однак третя війна 2014–2015 рр. поставила перед сучасним поколінням громадян України цілу низку викликів. Щоб гідно відповісти на них, потрібно усунути деформації, спричинені багатьма десятками років життя в умовах комунізму.

Оцінити загрожуючу нам небезпеку з боку Росії можна лише тоді, коли ми зрозуміємо характер соціально-економічних і суспільно-політичних процесів, що відбулися в цій країні за останні півтора десятиліття. В країні виник політичний режим, який поневолив суспільство, зберігаючи в ньому з маскувальною метою залишки контрольованої державою опозиції. Фундаментом такого режиму не може бути вільне підприємництво і конкурентоспроможна економіка, здатні забезпечувати високий рівень технічного прогресу і матеріального добробуту населення. Путінський режим зробив ставку на експорт сировини, щоб на виручену валюту забезпечувати фінансування державних інститутів, військового сектора і соціальних потреб.

Сформований в Росії лад нагадує радянський комунізм, який поневолював людину, але забезпечував їй певний рівень матеріального добробуту. Обидві риси регенеровані, але на інших засадах. Поневолення громадян здійснюється не стільки терором, як в сталінські часи, а завдяки успадкованій від радянського минулого звичці коритися державі. Ця звичка мусить підтримуватися державним патерналізмом. Ресурси для забезпечення достатнього рівня матеріального добробуту населення дає, як уже підкреслювалося, економічний обмін з розвинутими країнами, перш за все — з Євросоюзом. Позбавлений комуністичної ідеологічної оболонки, антидемократичний режим сучасної Росії може існувати лише завдяки міжнародному поділу праці.

Замість комуністичної ідеології в Росії запанувала дореволюційна ідеологія великодержавного шовінізму в новітній оболонці «Русского мира». Спроби поглинення України здійснюються одночасно у двох розрізах — соціально-економічному і національному. Для позначення залишків радянського минулого в головах і повсякденному побуті населення пострадянських країн публіцисти винайшли специфічний термін «совковість». Політика Кремля в Україні орієнтувалася на підтримку тих політичних сил, які гальмували здійснення кардинальних економічних реформ, здатних покінчити з цією совковістю. Тим самим економіка України надійно прив'язувалася до російської. Економічно залежна Україна не могла б довго залишатися політично незалежною.

Атаки в національному розрізі мали на меті внести розкол в лінгвоетнічні громади українського суспільства. Внаслідок тривалого перебування в дореволюційній і радянській імперіях в Україні сформувалися чотири різні за мовою і ментальністю громади — україномовні українці, російськомовні українці, українські росіяни і «всі інші». Розрахунок російських апологетів «Русского мира» спрямовувався на те, щоб завоювати прихильність українських росіян і російськомовних українців, які разом становлять майже половину населення (за критерієм поширеності російської мови).

Євромайдан з наступною Революцією гідності сплутав карти російських імперіалістів, які розраховували на повільне поглинення України. Вони перейшли до тактики «гібридної війни», яка була реалізована у вигляді прихованого вторгнення в Україну збройними силами за спиною роками вирощуваної у східних областях армії сепаратистів. Прихованим це вторгнення залишалось з огляду на економічну залежність Росії від країн Заходу. Кремль не міг собі дозволити відкритого збройного вторгнення, щоб не перерізати пуповину, яка з'єднувала експортнозалежну економіку країни із зовнішніми ринками.

Слід сподіватися, що українсько-російська війна 2014–2015 рр. сприятиме кардинальним реформам, які знищать те, що об'єднує нас з путінською Росією — совковість. Стихійний «ленінопад» є свідченням того, що українське суспільство вже дозріло до того, щоб зробити свій вибір між Північною Кореєю і Європою.

Зосередимось на тому боці російського виклику, який не є аж надто очевидним для українського суспільства. Мова йде про сподівання Кремля на підтримку своїх планів російськомовними українцями і українськими росіянами. Потрібно довести, що громадяни України повинні подолати в собі засвоєний з молоком матері погляд на російський народ і відійти від нього на певну відстань, щоб згуртуватися в єдину політичну націю.

Мова не йде про виплекування в собі ненависті до російського народу. Впродовж віків долі обох народів були тісно пов'язані, і різноманітні зв'язки, включаючи сімейні, зберігатимуться й надалі. Проте треба зрозуміти, що відповідь на виклик з боку путінської Росії буде переконливою лише тоді, коли їй протистоятиме згуртована політична нація, а не чотири ізольовані одна від одної громади в українському населенні.

Цей виклик триває, триватиме він й надалі, навіть у віддаленому майбутньому. Нам протистоїть могутня ракетно-ядерна держава. Користуючись

спільним кордоном, вона здійснюватиме в тій або іншій формі заходи, спрямовані на поглинення нашої національної пам'яті, нашої території і нас самих. Все це — в її національних інтересах.

Чим небезпечна орієнтація путінської Росії на ту частину населення України, яка іменується «соотечественниками» навіть в офіційних документах Кремля? Тим, мабуть, що відчуття причетності до власного етносу закладене в глибинах свідомості майже кожної людини. Це відчуття настільки могутнє, що може спровокувати навіть сімейні трагедії. За певних обставин воно може вийти на поверхню і підірвати єдність українського суспільства. Адже серед нас немало людей, готових пропагувати гасло «Україна — для українців!» або сповідувати цінності «Русского мира». Подібно до того, як два уранових бруска з'єднуються в критичну масу, викликаючи ядерний вибух, зіткнення прибічників протилежних поглядів здатне ослабити державу у момент гострого протистояння зовнішньому ворогу. Досить згадати «мовні війни» в українському парламенті попереднього складу. Політики, які відстоювали у Верховній Раді українську або російську мови, турбувалися не про державу, а про співзвучність своїх вимог настроям виборців, які дали їм путівку до парламенту. Звертатися із закликами поважати права співгромадян іншої національності потрібно не до політиків, які в масі своїй є доволі цинічними людьми, а до їхніх виборців.

2. Між патріотизмом і націоналізмом

Кожний громадянин, що відчуває в собі відповідальність перед суспільством, в якому живе, мусить бути патріотом і націоналістом. На перший погляд здається, що патріотизм і націоналізм — це протилежні за змістом поняття. Насправді, однак, любов до вітчизни і причетність до власного етносу повинні співіснувати в душі людини. Будь-яка демократична держава мусить визнати право своїх громадян залишатися патріотами та націоналістами, якщо вона прагне зберігати внутрішній спокій і згуртованість всього суспільства. Будь-який громадянин, який разом зі своїми співвітчизниками формує інститути демократичної держави, мусить бути патріотом і має право бути націоналістом, тобто відчувати свою причетність не тільки до вітчизни в цілому, але й до своїх етнічних предків.

Звідки з'явився антагонізм між патріотизмом і націоналізмом, який у нас досить сильно відчувається? Спробую це пояснити, використовуючи не тільки фахові знання, але й власний життєвий досвід, який додає переконливості суто теоретичним постулатам.

Кожний з нас, за винятком останнього покоління, прожив частину життя в радянській імперії. Кожний з нас володіє родинною пам'яттю, яка сягає часів дореволюційної імперії. Різницю між цими імперіями постараюсь розкрити в рамках поставленої теми у наступних підрозділах, а тут зосереджусь на тому, що їх об'єднує.

Багатонаціональна країна вимагала від своїх підданих (Російська імперія) або громадян (Радянський Союз) відданості собі і навіть любові до себе. Тому

піддані або громадяни від народження і до завершення життєвого шляху виховувалися в душі патріотизму. Натомість націоналізм, який вимагав від людини перенесення відданості на своїх предків, розглядався як деструктивний чинник, здатний підірвати патріотичні почуття багатонаціонального населення. Імперія розуміла, що націоналісти небезпечні для неї, і тому нещадно боролася з тими, хто бажав вирватися з її лабет, щоб утворити власну національну державу.

Координуючи дії державного апарату і пануючої нації, спрямовані на подолання небезпеки націоналізму пригноблених націй, ідеологи імперії персоналізували це абстрактне поняття, використовуючи прізвища ватажків національно-визвольного руху. Так з'явилися мазепівці, петлюрівці, бандерівці. Полеміка з приводу присвоєння Степану Бандері звання Героя України, а під час правління В. Януковича — позбавлення цього звання засвідчила розколотість українського соціуму. Протиборствующі сторони навіть не здогадалися, що таврування імперськими силами учасників українського визвольного руху цим прізвищем само по собі служить достатньою підставою, щоб визнати С. Бандеру героєм України. Інша річ, наскільки доцільним було посмертне нагородження історичного героя офіційним званням Героя України, скалькованим з відзнаки «Герой Радянського Союзу».

Незалежна Україна є демократичною країною, у якій колізія між патріотизмом і націоналізмом не повинна існувати. Тим не менш, вона існує завдяки руйнівному впливу совкового минулого. Більше того, в умовах українсько-російської війни ця колізія навіть загострилася як на побутовому рівні, так і у середовищі політиків. Протистояння «хохлів» і «кацапів» всередині соціуму вселяє тривогу за долю українського народу, який сотні років боровся за втрачену державність і, здається, після розвалу Радянського Союзу досяг цієї мети.

Думки кожного історика про недавнє і давнє минуле суб'єктивні, але вони здатні об'єктивізуватися. Важливу роль у цьому відіграє науковий підхід до історичного дослідження, тобто розроблена великими істориками методологія. Дослідження міжнаціональних відносин об'єктивізується й тоді, коли дослідник має ускладнений родовід, як ось у моєму випадку. Батьки мої різної національності, а предки з обох ліній зазнали вагомих асиміляційних впливів. По батьківській лінії вони походили з Галичини, але ще до Хмельниччини переселилися до корінної Польщі, внаслідок чого полонізувалися. Один з них брав участь у повстанні 1830 р., після чого був засланий на Кавказ. Його нащадки були русифіковані і в кінцевому підсумку опинилися в Одесі. Предки по материнській лінії були вислані з Вірменії на європейські околиці Османської імперії, в Акерман. Після завоювання Бессарабії Росією Акерман перетворився в Білгород-Дністровський, а вірменська діаспора у ньому поступово розчинилася серед населення інших регіонів нової імперії. Зокрема, мої предки русифікувалися і потрапили до Одеси. Там і зустрілися батьки.

Здавалося, що така родинна біографія не могла сформувати чітку етнічну свідомість. Певною мірою так і сталося, бо я спромігся зберегти об'єктивізований погляд на міжнаціональні проблеми. Але не можу визначити, який чинник був вирішальний — чи властивості науковця, чи різнобарвність національного

походження. Разом з тим на власному життєвому досвіді мушу засвідчити могутній вплив етнічної свідомості на душу людини.

Коли надійшов час одержувати паспорт, а це сталося ще за життя Сталіна, я назвав себе поляком, хоча ніколи не був у Польщі і не знав польської мови. Мати жажнулася, знаючи про трагічну долю поляків в Україні, і знайшла серед родинних документів довідку про те, що батько був зареєстрований як росіянин. Ця національність цілком відповідала моєму вихованню, і я залишився росіянином на все життя, хоч не маю серед своїх предків жодного, хто походив з Росії. Багато років довелось пропрацювати в українсько-польській дослідній групі, яка вивчала «важкі питання» спільної історії. В українсько-польській комісії експертів з аналізу змісту шкільних підручників працюю з 1993 р. до цього часу. Завжди відчував роздвоєність, симпатизуючи обом народам, які мали у спільній історії «важкі питання», але однаково страждали від імперського гноблення. Ця роздвоєність допомагала об'єктивно оцінювати історичні факти. А коли потрапив на батьківщину моїх материнських предків, які не бачили її впродовж півтисячі років, то відчув, наскільки вона дорога мені.

Все це я розповідаю, щоб підкреслити, наскільки глибоко закорінена в душі кожної людини майже інстинктивна відданість власному етносу. З цим треба рахуватися людям іншої національності, якщо вони є патріотами своєї держави і бажають згуртуватися у політичну націю.

Звертаючись до громадян України у зв'язку з надходженням 2015-го року, Петро Порошенко підкреслив, що в ході протистояння з Росією ми «ще міцніше згуртувалися в українську політичну націю».

Відродно, що поняття «політична нація» почали використовувати державні мужі. Можна погодитися з тим, що останні події дали могутній поштовх до згуртування українського народу в політичну націю. Проте вираз «ще міцніше» у президентському посланні дозволяє припускати наявність політичної нації в Україні і в попередні часи. Звідси виникає запитання: коли у нас почала формуватися політична нація? Чим це поняття відрізняється від спорідненого з ним поняття нації-держави?

Члени Організації Об'єднаних Націй однаково іменуються націями-державами, але перебувають на різних стадіях етносоціальної трансформації. Під етнічним кутом зору у деяких існує давно сформована етнічна нація, а в деяких її ще нема. Під суспільно-політичним кутом зору одні нації-держави складаються з підданих суверенного монарха, а інші — з громадян, які володіють колективним суверенітетом.

Об'єднані Нації являють собою політично незалежні держави. Єдиним винятком в історії ООН від заснування і до 1991 р. було членство двох радянських республік — України та Білорусії. Радянський Союз виглядав як «союз нерушимий республік свободних», але насправді був не федеративною, а унітарною державою з найвищим ступенем централізації влади.

Ставлення людей з трьох слов'янських громад до свого північного сусіда було різним, хоч україномовні українці поза межами західних областей, й тим більше російськомовні українці в масі своїй майже не відрізняли себе від

російського народу. Українські росіяни взагалі ставилися до своїх російських побратимів як до співвітчизників, тобто плутали свою новонабуту вітчизну з імперською. Дебати навколо терміну «Велика Вітчизняна війна» в українському соціумі підтверджують це з усією переконливістю. Що поробиш, життя багатьох поколінь в одній державі давалося взнаки.

Аж раптом виявилось, що політична сила, яка непомітно, але ефективно поневолила громадян Росії, прагне оволодіти нами уже не стільки пропагандою, як це було завжди, а відвертим насиллям.

У контексті сказаного вище треба відповісти на ряд споріднених запитань. Найважливішими серед них є такі:

- Чи існувала політична нація в Радянському Союзі?
- Чи існує вона в країнах, які одержали незалежність після розпаду Радянського Союзу?
- Наскільки згуртовані між собою чотири українські лінгвоетнічні громади?
- Які цінності вони вважають найбільш важливими: етнічні чи суспільно-політичні?

Здійснений під цим ракурсом аналіз досягнень і провалів на шляху перетворення українських лінгвоетнічних громад у єдину політичну націю становить зміст цього дослідження.

3. Деякі питання теорії

Розгляд серйозного питання починається з усталення термінології. Тут теж неможливо обійтися без аналізу змісту і динаміки розвитку основоположних понять. В даному разі мова йде про відносини держави та суспільства на різних стадіях розвитку у двох можливих вимірах — етнічному та суспільно-політичному.

Під кутом зору цієї теми у людини є дві об'єктивні характеристики: національність та соціальний стан. Кожна людська спільнота теж має два виміри — етнічний і суспільно-політичний. Відносини держави та суспільства визначаються тим, хто з них володіє суверенітетом. Традиційне суспільство є сукупністю підданих суверенного монарха. В ньому піддані різного етнічного походження об'єднуються в певну сукупність по вертикалі і залежать від держави, уособлюваної монархом. Натомість громадянське суспільство являє собою сукупність громадян, які формують державу. У такому суспільстві громадяни різного етнічного походження об'єднуються між собою передусім по горизонталі, внаслідок чого між ними виникають стійки зв'язки. Поєднання етнічного і суспільно-політичного вимірів у такій нації-державі породжує феномен політичної нації.

Становлення громадянського суспільства і політичної нації відбувається одночасно. Власне, відділити громадянське суспільство від політичної нації неможливо, адже це різні виміри одного суб'єкта — такої держави-нації, в якій громадяни володіють колективним суверенітетом. Однак поняття політичної нації і громадянського суспільства є синонімічними тільки у цілісному вигляді.

Вони різні за сукупністю складових частин. Громадянське суспільство складається з різноманітних організацій, які зберігають економічну й політичну незалежність від державних інститутів і можуть впливати на них постійно, а не тільки під час виборів. Політична нація складається з:

- а) етнічної нації, яка є більшістю населення в країні;
- б) націй або етнічних груп, які є аборигенними на території, що входить до цієї країни;
- в) меншин, що відносяться до нації, яка утворює більшість населення в іншій країні.

Окремі складові частини соціального або національного характеру розвиваються за власними законами, впливаючи на самоорганізацію населення у рамках громадянського суспільства/політичної нації.

Розглядаючи політичну націю під кутом зору взаємовідносин держави та суспільства, ми розуміємо, що вона може існувати лише в демократичних державах. У державах, де сувереном є монарх (держави традиційного типу), а також у державах, де владні інститути формуються незалежно від виборців лише однією політичною силою, навіть коли вона здатна імітувати виборчий процес (держави тоталітарного типу), політична нація/громадянське суспільство існувати не може.

Якщо політична нація формується з етнічних націй і національних меншин, то вона може виникнути тільки тоді, коли: а) вже існує етнічна нація, навколо якої згуртовуються в єдиній державі всі інші нації, народності і етнічні групи; б) населення держави перетворюється на громадян, які володіють суверенітетом. Отже, переходимо до поняття етнічної нації.

Існує класичне визначення етнічної нації, подане в одній з дореволюційних праць Й. Сталіна: «Нація є стійка спільність людей, що історично склалася, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється у спільності культури»¹. Немає сенсу заперечувати це визначення тільки тому, що його запропонував Сталін. Тим більше, що, як слушно зауважив Ф. Горовський, перші три ознаки майбутній вождь більшовиків запозичив у К. Каутського, а четверту — у О. Бауера².

Появу етнічної нації слід співвіднести з попередніми формами організації людського етносу: родом-племенем і народністю. Ці форми виникали й розвивалися у традиційному суспільстві, якщо користуватися суспільно-політичною системою координат. Традиційне суспільство відповідало аграрному суспільству в іншій, техніко-економічній системі координат.

Аграрне суспільство виникло під впливом першої виробничої революції, яку англійський археолог Гордон Чайлд охарактеризував як неолітичну. Головним її змістом був перехід від привласнюючого господарства (мисливство, збиральництво, риболовля) до відтворюючого (землеробство, тваринництво, риборозведення). Відтворююче господарство знаменувало собою появу суспільства. Людина виокремлювалася з тваринного світу, первісна орда поступалася місцем родоплемінним колективам.

Найважливішу роль у розвитку людської цивілізації, яка з'явилася під впливом неолітичної революції, відіграла поява приватної власності на природні ресурси і засоби виробництва. У спільнотах з більш розвинутою соціальною структурою почалися державотворчі процеси, внаслідок чого вони діставали перевагу перед іншими у боротьбі за територію з її природними ресурсами. В кінцевому підсумку неолітична революція ознаменувалася появою писемності й переходом до технологій обробки металів.

Традиційне суспільство було консервативним. Політичні катаклізми не могли перерости у соціально-політичну революцію, тобто перетворити підданих верховного правителя на громадян. Катаклізм міг змінити тільки верховного правителя, але не його підданих. Щоб перетворитися на громадян, вихідці з усіх соціальних верств повинні були стати економічно і політично вільними від людини або людей, які перебували на вершині влади. Іншими словами, вони повинні були самі обирати собі верховного правителя або обмежувати його владу за допомогою законів, обов'язкових для всіх. Отже, вони мусили бути здатними на революцію — політичну і соціальну.

Влада верховного правителя у традиційному суспільстві впливала з факту володіння найголовнішим матеріальним ресурсом — землею. Володар віддавав землю у користування людям, які уособлювали державу й військо (часто разом з селянами, які працювали на цій землі). Соціальна структура такого суспільства була простою: два привілейовані стани, тобто світські й церковні землевласники користувалися плодами праці третього стану, до якого входили «всі інші». Відповідно сформована на руїнах родоплемінного ладу народність була нескладною за своєю структурою. Тим не менш, вона вже мала три основні ознаки, властиві наступній етнічній спільноті — нації: спільність мови, території і духовного життя.

Влада монарха не поширювалася на товарний обмін через те, що будь-яка ринкова угода завжди є вільною дією, в якій беруть участь покупець і продавець. Товарно-грошовими відносинами не можна було володіти, як землею. В міру денатуралізації матеріального виробництва соціальна структура суспільства ускладнювалася. Разом з ринком з'явився торгівельно-промисловий клас, який формувався з різних станів традиційного суспільства. Як правило, монарх сприяв його розвитку, забезпечуючи законність і порядок, яких вимагав безликий ринок, щоб мати змогу користуватися грошима — тим ресурсом, без якого його суверенна влада ставала примарною.

На переламі Середньовіччя і Нового часу з третього стану («всіх інших») стала виокремлюватися соціальна верства, народжена товарно-грошовими відносинами. Структура народності як форми етносу почала ускладнюватися, аж поки в ній з'явилася буржуазія, яка була вже не станом традиційного, а класом нового — індустріального суспільства. Разом з буржуазією почав розвиватися робітничий клас.

Друга виробнича революція народжувалася в Англії з 60-х рр. XVIII ст. Вона характеризувалася переходом від мануфактури, тобто заснованого на ручній праці виробництва, до великої машинної індустрії. Аграрне суспільство,

яке тривало тисячоліттями, у провідних країнах світу в лічені десятиліття переросло під впливом промислової революції в індустріальне суспільство. В ситуації, коли соціально-економічні чинники революціонізували суспільні відносини, народність почала переростати у націю. Стали можливими соціально-політичні революції, які розмивали традиційне суспільство і перетворювали підданих суверенних монархів на громадян.

Визначаючи хронологічну послідовність націєтворення, іспанський філософ Х.Ортега-і-Гассет у праці «Повстання мас» (1930 р.) висловлювався цілком категорично: «Відносна спільність мови і крові, якою сьогодні пишаються, — це пізніший результат політичного об'єднання. Отже, не кров і мова створюють національну державу — навпаки, це вона вирівнює склад еритроцитів і артикуляцію звуків. І так було завжди. Вкрай рідко держава співпадала, якщо взагалі співпадала, з первинною спільнотою крові і мови»³.

Отже, іспанський філософ справедливо вважав, що етнічна нація виникає у плавильному тиглі людей різного етносу, які об'єднані однією державною структурою. Висуваючи тезу про багатоетнічну спільноту, в якій вона формується, він допускав винятки, коли держава утворювалася на основі однієї етнічної спільноти і лише потім поширювалася, вбираючи в свої кордони інші спільноти.

Історичні джерела дозволяють нам лише у двох випадках прослідкувати розвиток об'єднаних державою багатоетнічних спільнот від самого початку, тобто від родоплемінного ладу. Мова йде про племена хань і латинів. Плем'я хань створило племінний союз, який переріс у державу, а ця держава поглинула сотні невідомих сучасній етнології народів. За 35 років у плавильному тиглі цієї імперії сформувалася згуртована етнічна нація — китайці (ханьці), чисельність якої разом з діаспорою у різних країнах (хуацяо) перевищила півтора мільярда осіб. Можна згадати і про державу, створену племінним союзом латинів, яка поширила свої кордони на все Середземномор'я, а після розпаду Римської імперії дала життя багатьом народам романської мовної групи.

Однак, іспанський філософ розглядав багатоетнічне населення певної держави поза часом і простором. Зрозуміло, що державу можна розглядати як плавильний тигель, в якому величезна кількість етнічних спільнот нижчого типу перетворюється на народність, яка характеризується спільністю мови і духовного життя, тобто культури і в переважній більшості випадків — релігії (спільність території забезпечується самим існуванням держави). Однак лише перехід традиційного суспільства в індустріальне забезпечує докорінну зміну характеру держави, яка веде до появи громадянського суспільства, а вже звідси народжується новий різновид етносу — політична нація.

З народженням громадянського суспільства і політичної нації етнічна нація не зникає. Навпаки, вона стає основною інтегральною частиною нації політичної. Почуття приналежності до етносу предків, як уже підкреслювалося, є одним з найбільш глибоких у людини. Разом з тим громадяни наділені почуттям патріотизму, тобто відданості своїй країні та її багатонаціональному населенню. Перевага одного з цих двох почуттів визначає силу або слабкість держави, яка

територіально об'єднує населення. Цілковита відсутність або жалюгідне існування громадянського суспільства в країнах, де перемагає диктаторський режим, заважає їх багатонаціональному населенню згуртуватися у політичну націю. Поява нових держав, які сформувалися в імперіях, що розпалися, і розвиваються за демократичним сценарієм, обумовлює початок розвитку в них громадянського суспільства і політичної нації. Однак ці процеси не одномоментні. Формування політичної нації вимагає тривалого часу.

Надійним критерієм у визначенні ступеня переростання етнічної нації в політичну є судження кожної окремо взятої людини про те, ким вона себе передусім вважає: громадянином своєї держави, представником власної етнічної нації, мешканцем регіону, в якому живе і т.п. Такі опитування впродовж двох останніх десятиліть проводилися Інститутом соціології НАН України, на чому ми далі зупинимося. Зі сказаного тут можна зробити висновок, що політична нація формується на основі етнічної, але не заважає їй ні існувати, ні далі розвиватися.

Вивчаючи специфіку формування української політичної нації, треба передусім вказати, що цей процес міг розпочатися тільки після зникнення радянської влади. Разом з цим слід розуміти, що населення України впродовж трьох поколінь (у Галичині, на Закарпатті і на Буковині — двох) знаходилося в умовах радянської влади і не може одразу позбутися рис вдачі та норм поведінки, які політологи іменують «совковістю». Тема дослідження закономірностей формування української політичної нації вимагає аналізу впливів радянської дійсності на українську етнічну націю.

Не менше значення в дослідженні мусить зайняти вплив зовнішнього чинника на формування української політичної нації. Адже українська етнічна спільнота перебувала в Російській імперії/Радянському Союзі впродовж 337 років (сім поколінь!).

Самоорганізація українського населення, яка дала поштовх утворенню громадянського суспільства, почалася тільки з кінця 1980-х рр. Тоді стали виникати так звані «неформальні», тобто позбавлені «благословення» КДБ і парткомів КПРС громадські осередки. Одним з найголовніших був Народних рух України. Викликана низкою обставин трагічна доля Руху вкрай негативно позначилася на темпах формування громадянського суспільства, отже, і політичної нації. Так само труднощі інтегрування російських і навіть ширше — російськомовних громадян в український державотворчий процес негативно позначилися на темпах формування політичної нації, отже, й громадянського суспільства.

4. Національна політика царського уряду

Перш за все, слід розглянути сюжет про становище українського народу в Російській імперії, яка була одночасно і традиційною, і колоніальною.

Традиційні імперії формувалися до епохи Великих географічних відкриттів, а колоніальні — вже тоді, коли у передових країнах Європи почали складатися нації, панівні кола яких прагнули експлуатувати інші, відсталіші народи.

У таких імперіях країна-завойовник посідала становище метрополії, яке забезпечувало їй прискорений розвиток за рахунок ресурсів поневолених народів.

Деякі колонії або напівколонії експлуатувалися за допомогою військово-бюрократичного апарату. Інші, наприклад, Північна Америка або Австралія, починали активно заселятися вихідцями з метрополії. Як правило, колонії являли собою заморські території. Винятком була Російська імперія, яка нестримно просувалася суходолом на нові території за периметром первинних кордонів.

Оскільки Російська імперія одночасно була і традиційною, і колоніальною, дослідники по-різному визначали в ній межі метрополії і колоній. Власне, різниця у підходах виявилася, коли постало питання про статус України: чи була вона частиною метрополії, чи її слід вважати колонією?

Таке запитання могло виникнути тільки у пореволюційні часи, коли Російська імперія зникла, а Україна в кордонах, визначених Центральною Радою, вперше стала геополітичним поняттям. Відповідаючи, необхідно проаналізувати взаємовідносини трьох слов'янських народів, які розвивалися на теренах Східної Європи понад тисячу років. Відносини білорусів з росіянами і українцями залишимо поза аналізом. Аналіз українсько-російських відносин допоможе виявити специфіку ставлення сучасних росіян до українців, а українців — до росіян, а також визначений цим ставленням курс політичних еліт Росії та України після того, як обидві держави стали самостійними. Сучасні взаємовідносини України і Росії набагато більшою мірою, ніж в інших країнах Європи, формуються під впливом подій і процесів попередніх століть.

Передусім треба відштовхнутися від самоназви українців і росіян. У Львові існує Руська вулиця, але її назва не має відношення до Росії і російського (руського — російською мовою) народу. У давнину Чорне море іменували Руським, але ця назва так само не пов'язана з Росією. Подібні реліктові назви сигналізують, що народ, який називають тепер українським, до XIX ст. мав іншу назву.

Чому в дореволюційній Росії первинна самоназва того народу, який формувалася на берегах Дніпра в IX-X століттях, перейшла до іншого народу? Чому терміном «русские» стала позначатися сукупність трьох народів, яким дали нові імена — великоросів, малоросів і білорусів?

Відповідь на ці запитання очевидна. Територія на Сході Європи спочатку адмініструвалася з Києва, а потім, через багато століть, з Москви. Великі князі московські, які походили з київської династії Рюриковичів, підкорили уламки Золотої Орди і оголосили себе царями. Потім вони поширили свою владу на майже всю територію Східної Європи і почали титулувати себе царями «Великия и Малья и Белья Руси». Після цього у них виникло бажання привласнити не тільки територію, але й народ, що населяв її, разом з його багатовіковою історією. Щоб відстояти власну ідентичність, українська інтелігенція змушена була назвати свій народ за існуючим з XII ст. етнопонімом «Україна».

Беручи за дороговказ династію Рюриковичів, історики Василій Татищев і Ніколай Карамзін підмінили нею історію народів, що заселяли Східну Європу.

Тим самим вони створили образ «тисячолітньої Росії», яку населяв нібито єдиний російський народ, поділений на великоросів, малоросів і білоросів. Російська імперія була досить ліберальною у ставленні до колоніальних народів під скіпетром царя і дозволяла їм жити власним життям. Однак становище українців і білоросів різко відрізнялося від становища інших підкорених народів. Українці вважалися частиною панівної нації, якщо погоджувалися розглядати себе другосортними росіянами — малоросами. Але українська інтелігенція, яка відстоювала право співвітчизників на окрему від росіян національну ідентичність й відповідно — на власну історичну традицію, нещадно переслідувалася.

Треба зрозуміти позицію тих, хто в дореволюційній імперії не погоджувався бути малоросом, а також тих, хто намагався втиснути український народ в прокрустове ложе «малоросів». Варто навести два приклади, які скажуть більше, ніж розгорнутий аналіз обох позицій.

У 1858 р. Т. Шевченко не прийняв пропозиції М. Максимовича співробітничати із слов'янофільським журналом «Парус». Поет так аргументував свою позицію: «“Парус” у своєму універсалі перелічив всю слов'янську братію, а про нас і не згадав, спасибі йому. Ми вже, бач, дуже близькі родичі. Як наш батько горів, то їх батько руки грів»⁴.

У 1918 р. група російських політичних діячів звернулася до керівників Антанти з проханням надіслати війська в Україну і застерегла їх від перемовин з лідерами УНР. У пам'ятній записці, авторство якої приписується голові партії конституційних демократів П. Мілюкову, підкреслювалося: «Офіційне визнання слів “Україна” і “українці” неминуче потягне за собою зменшення руського народу більш як на третину і одріже руські землі од Чорного моря. Коли б навіть “Україна” на мировім конгресі й була включена в склад російської держави, але зберегла цю назву, то ми б залишили й на будуче багате поле діяльності для сепаратистів, бо поки існує окремий народ, доти домагання своєї окремої держави завжди буде мати ґрунт і рацію»⁵.

Російська інтелігенція в усі часи розглядала Україну як частину метрополії. Типову щодо цього аргументацію наводив сучасний російський демограф А. Вишневський: «Обидва народи мали спільну віру, жили в єдиній економічній системі, брали активну участь у створенні та зміцненні імперської державності, впродовж століть разом розв'язували головні історичні завдання Росії — колонізацію і модернізацію»⁶.

Багатьом така аргументація здавалася переконливою, тому що спиралася на сукупність очевидних фактів. Та аргументи розсипаються, коли замислитися, чи є у цьому випадку коректним вираз «обидва народи»? Справді, без політичної, економічної і культурної еліти народ залишається лише етнографічною масою. Така маса в усьому схожа на народ, але приречена бути об'єктом, а не суб'єктом історичного процесу. Оскільки царизм все робив для того, щоб освічені й підприємливі українці не перетворювалися на національну інтелігенцію, вираз «обидва народи» в аргументації Вишневського позбавлений змісту.

Українці все-таки не залишилися сірою етнографічною масою. Серед них формувалася культурна й економічна еліта. Завжди знаходилися люди, які

досягали успіху в різних сферах діяльності, але не вважали за потрібне втрачати національну ідентичність. Ті, хто йшов шляхом Тараса Шевченка, поступалися чисельністю тим, хто обирав долю Миколи Гоголя. Але кількісні параметри не були вирішальними.

Критика аргументації А. Вишневського не повинна змусити нас обирати протилежну точку зору у питанні про статус України в Російській імперії. У своїй основі Росія була все-таки традиційною імперією. Що це означає? Панівні кола країн Заходу тримали населення загарбаних колоній якнайдалі від метрополії, щоб не порушити «чистоту нації». Політика правлячих кіл Росії була протилежною, особливо щодо слов'янського православного населення.

Поширену в українському суспільстві думку про колоніальне становище України в Російській імперії вперше піддав сумніву видатний український мислитель І. Лисяк-Рудницький. У статті «Роль України в новітній історії», опублікованій журналом «Сучасність» в 1966 р., він писав: «Деякі історики-економісти, які працювали під час раннього радянського періоду (М. Слабченко, М. Яворський, О. Оглоблін, М. Волобуєв), для визначення становища України в колишній царській імперії вживали термін «колоніалізм». Вибір цього поняття, запозиченого з марксистського арсеналу, не був доконче щасливий. Царська Росія мала справжні колонії, як Закавказзя та Туркестан, але Україну годі зараховувати до них. Адміністрація розглядала Україну радше як приналежну до ядра корінних провінцій європейської Росії. Економічний прогрес України («Півдня Росії») у багатьох відношеннях поступав швидше, ніж московського центру»⁷.

І справді, українські землі не випадає вважати колонією, хоч Московська держава стала перетворюватися на колоніальну імперію з часів передостаннього з Рюриковичів — Івана IV. Українці і росіяни брали однаково діяльну участь в освоєнні земель, які поглинула імперія. Українські селяни й козаки виявили гідний подиву динамізм у заселенні «Дикого поля» — колосальної території від гирла Дунаю до узбережжя Каспійського моря, яка раніше належала кочовикам. Ця колонізація була унікальним явищем в європейській історії. Варто, однак, вжити властиве слово: українці були колоністами, а не колонізаторами.

5. Українська державність в добу визвольних змагань

Розпад Російської і Австро-Угорської імперій в 1917–1918 рр. обумовив появу на теренах Центрально-Східної і Східної Європи десяти національних держав — Чехословаччини, Австрії, Угорщини, Польщі, Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки. На відміну від Австрії, яка увійшла в свої національні кордони, білогвардійська або радянська Росія залишалася імперією. Війна з білогвардійцями не завадила Кремлю розгорнути боротьбу за повернення національних держав в лоно імперії. В ході трьох вторгнень більшовицькому керівництву вдалося за допомогою мільйонної армії закріпитися в УНР.

У 1919 р. УНР і ЗУНР возз'єдналися, здійснюючи віковичну мрію українського народу про соборність своїх етнічних земель. В ході визвольних змагань Україні не вдалося відстояти свою незалежність, і її територія була поділена між Росією, Польщею, Чехословаччиною і Румунією. Однак чотирирічна боротьба за незалежність змінила обличчя українського соціуму.

Окремі елементи громадянського суспільства почали народжуватися в Західній Україні ще з часів революції 1848–1849 рр., а у Великій Україні — з часів революції 1905 р. Однак паралельний процес формування політичної нації практично не зрушив з місця.

Визвольні змагання знаходили підтримку в українізованих військових підрозділах, які склалися майже виключно з селян. Робітничий клас, який мав би стати опорою національної революції, в Україні був малорозвинутий. Населення Києва, Харкова, Катеринослава, Львова та інших великих міст залишалося переважно неукраїнським, створюючи тим самим для національних урядів серйозні проблеми.

Центральна Рада в ході державотворчого процесу прагнула розв'язати проблему національних меншин. У квітні 1917 р. Всеукраїнський національний конгрес виступив з декларацією, в якій гарантувалося повне забезпечення прав неукраїнського населення. У серпні Центральна Рада стала красивим органом влади, але це не змінило ситуації в сфері міжнаціональних відносин. Тоді ж вона взялася за розробку закону про національно-персональну автономію. Цей закон викликав багато дискусій і був прийнятий тільки в лютому 1918 р. Як підкреслював Д. Дорошенко, він «не викликав ніякого признання з боку тих, кого мав ошчасливити — з боку національних меншостей»⁸.

Уже в першій прокламації, з якою виступила 19 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада, пролунав заклик до національних меншин вислати своїх делегатів до верховного органу держави і взяти активну участь в її розробці⁹. Уряд ЗУНР сприяв утворенню Німецької і Єврейської національних рад, розглядаючи їх як зародок загальнонаціональних громадських організацій національних меншин, які мусили реалізувати право кожної з них на національно-культурну автономію¹⁰. Однак в умовах українсько-польської війни 1918–1919 рр. національна політика ЗУНР зайшла в глухий кут.

Після приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського закон про національно-персональну автономію був скасований, а міністерства у великоруських, польських і єврейських справах ліквідовані. У підсумковій монографії Р. Пирога про Українську Державу 1918 р. не знайшлося жодного слова про національну політику гетьмана, оскільки її фактично не було¹¹. У колективній праці, присвяченій безпосередньо національній політиці в Україні, Р. Пиріг підтверджує цей висновок, цитуючи політичну платформу української влади в сфері національних відносин: «без різниці національностей»¹².

Отже, короткочасна доба українських визвольних змагань аніскільки не сприяла міжнаціональному єднанню. Відсутність уваги суверенних українських урядів до цієї проблеми пояснювалася необхідністю зосередити всі сили і ресурси на виживанні національної держави. Міждержавні, громадянські і міжнаціональні війни ажніак не сприяли міжнаціональному єднанню.

4. Національна політика радянської влади

Кінцевою датою визвольних змагань українського народу слід вважати 1920-й рік. Саме тоді російські війська на території України більше не мали перед собою регулярних збройних сил, з якими треба було воювати.

Останнім акордом боротьби різних політичних сил за контроль над Україною було укладення 28 грудня 1920 р. Союзного робітничо-селянського договору між РСФСР і УСРР. Договір з Росією уклала радянська Україна — країна з власними кордонами, столицею, законодавчими і виконавчими органами влади, державною символікою і незалежним державним статусом. У преамбулі Союзного договору урочисто підтверджувалися «незалежність і суверенність кожної з договірних сторін». Ст. 1 проголошувала вступ обох сторін у воєнний і господарський союз. У ст. II декларувалося, що «з самого факту колишньої приналежності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не впливає ніяких зобов'язань відносно кого б то не було»¹³.

Історики кажуть, що насправді українці опинилися у надцентралізованій хижій державі, яка долала опір встановлюваним порядкам жорсткими методами, аж до геноциду. Факти засвідчують їхню правоту. Разом з тим залишається вірним й те, що було сказано у попередньому абзаці. Як це можна поєднати?

Специфіка встановленого В. Леніним політичного режиму полягала в дуалізмі влади. Радянська влада являла собою симбіоз диктатури партійних органів і цілком реальної, у тому числі в національних республіках, управлінської влади радянських органів. Партія, ради, профспілки, інші організації будувалися на засадах «демократичного централізму», із сліпою підпорядкованістю нижчих ланок вищим. Аби ще більше зміцнити політичну диктатуру більшовицьких вождів, в радянському вертикалізованому суспільстві були заборонені самостійні, тобто без відома вищої ланки, горизонтальні зв'язки між усіма організаціями, в тому числі компартійними.

У ході комуністичних перетворень уособлювана купкою вождів держава експропріювала суспільство, тобто поставила всі його верстви, не виключаючи номенклатури, в економічну залежність від себе. Отже, політична диктатура вождів була доповнена диктатурою економічною. Як цей режим абсолютної диктатури позначився на національному житті? Який слід залишила у сьогоденні здійснювана впродовж життя трьох поколінь ленінсько-сталінська національна політика?

За Конституцією радянські органи влади формувалися на виборах, тобто формально залежали від суспільства. Насправді, однак, не представлені в Конституції компартійні структури тримали під контролем виборчий процес і стежили за діяльністю радянських органів, не втручаючись, як правило, в конкретні справи. По радянській лінії національним республікам міг надаватися навіть статус незалежних держав, по компартійній вони сліпо підпорядковувалися вождям більшовицької партії. А вона будувалася як єдина й неподільна організаційна структура, якщо використати вираз білогвардійських генералів про єдину і неподільну Росію.

Громадянське суспільство є сукупністю політично і економічно незалежних від держави організаційних структур, пов'язаних між собою горизонтальними зв'язками. Це означає, що навіть ті слабенькі осередки такого суспільства, які виникли в самодержавній Росії і зміцнилися в УНР, були в Радянському Союзі ліквідовані. Але громадянське суспільство в багатонаціональній країні виступає як політична нація. Це означає, що в СРСР не існувало політичної нації. Що ж існувало?

Відповідь на це запитання прояснить дискусія, яка спалахнула навколо сформульованих Й. Сталіним чотирьох ознак нації, тобто спільноти людей, що виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу. У січні 1929 р. слухач Інституту червоної професури В. Касаткін звернувся до Сталіна з пропозицією додати до визначення нації п'яту ознаку: державність. Слухач погоджувався з вождем відносно того, що чотири ознаки визначають націю тільки у своїй сукупності, і тому досить відсутності тільки однієї з них, щоб нація перестала бути нацією. Разом з тим він зазначав, що ознаки спільності території, мови і психіки — більш раннього походження, а спільність економічного життя — більш пізнього. Звідси випливав цілком зрозумілий висновок: у націю люди об'єднуються тільки з розпадом натурального господарства, розвитком поділу праці і появою класів. Далі, однак, він вказував, що при капіталізмі, тобто тоді, коли з'являється поділ праці і класи, нації мусять мати право на політичну незалежність. Цю ознаку він вважав відносною, оскільки нації існують при капіталізмі навіть тоді, коли не мають державної відособленості. Однак вони, твердив слухач, мають природну тенденцію до державної відособленості, яка придушуеться насильницьким способом¹⁴.

Касаткін не сумнівався в тому, що в умовах соціалізму нації вже мають цю п'яту ознаку. Справді, у Конституції УСРР 1919 р. (в редакції 1925 р.) стверджувалося: «Українська Соціалістична Радянська Республіка входить до складу СРСР як незалежна договірна Республіка... Входячи до складу Союзу РСР, УСРР разом з тим залишає собі право вільного виходу з Союзу РСР». Так само Конституція УСРР 1929 р. наголошувала: «Українська Соціалістична Радянська Республіка входить до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік як суверенна договірна держава і зберігає за собою право вільного виходу з Союзу»¹⁵.

Відповідаючи Касаткіну (відповідь була опублікована), Сталін категорично не погодився включати до ознак нації наявність державності. Торкаючись теоретичного боку справи, він писав: «За Вашої схеми довелося б доводити, що ...українці являли собою націю при старому гетьмані (мова йшла про Богдана Хмельницького — *авт.*), потім, в епоху царизму, вони перестали бути нацією, потім, після Жовтневої революції, вони, відокремившись тимчасово від РСФРР, знову стали нацією, і, нарешті, після об'єднання Української Радянської Республіки з іншими Радянськими Республіками в єдину союзну державу українці знову перестали бути нацією»¹⁶. Практично-політичну небезпеку п'ятої ознаки Сталін вбачав у тому, що схема Касаткіна неминуче потягла б за собою «виправдання буржуазних сепаратистів всередині національних радянських республік,

які доводять, що радянські республіки знову потрапили в кабалу до росіян, відмовившись від державної відособленості і погодившись на об'єднання в одну союзнуну республіку»¹⁷.

Виходить, що Сталін вважав небезпечним підтверджувати конституційні декларації про державний статус союзних республік суто теоретичним аргументом. Такий аргумент робив явним дуалізм радянської влади, оскільки вожді більшовиків під прикриттям конституційних запевнень про державність союзних республік створили централізовану унітарну державу. У формулі з ненаписаного ще тоді гімну СРСР як «союза нерушимого республик свободных» Сталіну явно подобався вираз «непорушний союз» і не подобалося визнання союзних республік вільними, тобто відособленими і суверенними.

Цікаво, що заперечення п'ятої ознаки у визначенні нації стривожило секретаря ЦК КП Узбекистану А. Ікрамова. У листі до Сталіна від 9 квітня 1929 р. він зауважив: «Цим самим може скластися враження, що Ви немовби заперечуєте факт існування України як держави і немовби ставите знак рівності між державним становищем українців при царизмі, «коли вони перестали бути нацією», і тепер, коли в результаті об'єднання з іншими союзними республіками «знову перестали бути нацією». Така постановка питання може бути витлумачена як заперечення Вами факту державної оформленості України»¹⁸.

Після цього епізоду з п'ятою ознакою нації легше відповісти на запитання, що саме існувало в Радянському Союзі, якщо політичної нації в цій країні не могло бути за означенням.

Існували титульні нації. Цей термін з'явився в Європі, щоб позначити кількісно переважаючу в кожній країні етнічну націю — французів у Франції, німців у Німеччині, англійців у Великій Британії. Радянські титульні нації не були схожі на західноєвропейські хоча б тим, що їх було багато, тоді як в інших країнах мусила бути одна, через те вона й називалася титульною. Однак корінна різниця між європейськими і радянськими титульними націями полягала все-таки не в кількісній, а в якісній сфері. Титульні нації союзних республік не мали п'ятої ознаки, яку їм намагався дати В.Касаткін в полеміці із Сталіним — державності.

Власне, в СРСР було створено багато титульних націй. Титульною вважалася національна спільнота, яка становила більшість у будь-якій адміністративно-територіальній одиниці. Утворилася ієрархія етносів, визначена політико-адміністративним поділом. На чолі ієрархії, але неофіційно, знаходилися росіяни — титульна нація загальносоюзного масштабу. Титульні нації другого порядку утворили союзні республіки, третього — автономні республіки, четвертого — національні округи, п'ятого — національні райони. На початку 30-х рр. українці мали три різні статуси: представників титульної нації в УСРР, претендентів на титульну націю у випадку об'єднання з УСРР половини вже українізованих районів Північного Кавказу, а також українізованих районів Центральної Чорноземної області, і національної меншини — в усіх інших регіонах. Росіяни, слід з притиском підкреслити, не вважалися національною меншиною в будь-якому регіоні.

Радянські громадяни незалежно від національності, соціального і службового становища були однаково безправними перед диявольським винаходом В. Леніна — державою-комуною. Політичний режим, уособлюваний вождями, не залежав ні від партії, яку він підім'яв під себе, ні від суспільства, якому залишалося покірливо обирати в радянські органи влади кандидатів від «блоку комуністів і безпартійних». Не залежав він в сталінські часи й від номенклатури, яку постійно тасували ротаціями або репресіями, щоб вона не закорінювалася в суспільстві й не прагнула до меншої залежності від вищих інстанцій.

Наявність багатьох титульних націй не підривала привілейованого становища росіян. Не треба переоцінювати їх привілеїв у вертикалізованому суспільстві, поневоленому державою-комуною. Та слід визнати, що кремлівський центр відбивав передусім російські національні інтереси. Це засвідчили, наприклад, безуспішні спроби уряду України збільшити територію республіки за рахунок суміжних земель РСФРР з переважаючим українським населенням. З іншого боку, радянській Росії через зрозумілі причини не дозволили створити в Москві або Ленінграді компартійно-радянський центр, рівновеликий тим, який мали інші союзні республіки.

Якщо політична нація не могла існувати в Радянському Союзі, то тим більше вона не могла виникнути в будь-якій союзній республіці. У вертикалізованому радянському суспільстві сукупність людей в кожній етнічній нації була підпорядкована тільки загальносоюзному центру. Між людьми різних національностей в межах політико-адміністративних кордонів союзних республік не виникали непідконтрольні центру міжнаціональні зв'язки.

Оцінюючи радянську практику розв'язання національного питання, слід відштовхнутися від тези про те, що тільки більшовики спромоглися відмовитися від гасла «єдиной и неделимой России». Завдяки особливостям створеної В. Леніним політичної системи централізований характер російської держави зберігався, але виникала можливість будувати її в оманливому вигляді сукупності спочатку незалежних, а з 1923 р. — союзних республік-держав. Реалізація цієї можливості тягнула за собою необхідність визнання керівництвом більшовицької партії наявності трьох самостійних слов'янських народів на території Східної Європи, а також поділу між ними історичної спадщини Рюриковичів. Кремль пішов навіть далі, оголосивши на тривалий період війну шовінізму панівної, тобто великоруської нації. Це не становило проблеми, тому що у багатонаціональній державі-комуні жодний народ не мав реального суверенітету. Носієм суверенітету стала партія, будована на засадах «демократичного централізму», тобто тільки її найвище керівництво.

Такий курс національної політики прийшов у суперечність з усталеними в російському соціумі з XVIII ст. уявленнями про «тисячолітню Росію». Щоб замаскувати цю суперечність, тобто узгодити між собою історію народів Східної Європи і династії Рюриковичів, ідеологи більшовизму висунули тезу про єдину давньоруську народність, яка з часом нібито розщепилася на три братні народи — росіян, українців і білорусів. Ця теза ігнорувала закономірності етногенезу, який допускав процес злиття кількох народів в один під впливом природних або примусових чинників, але не допускав протилежний за вектором процес.

Мімікрія більшовицького керівництва у сфері національної політики досягла максимуму в період утвердження при владі і зводилася до мінімуму в той період, коли воно упевнено тримало в руках усі важелі влади. Існує вражаюча відмінність у методах, за допомогою яких керівники РКП(б) створювали першу і другу радянські республіки в Україні.

До проголошення в грудні 1917 р. першої республіки вони підійшли відповідально. Раднарком погодився з висунутим Центральною Радою етнографічним принципом визначення кордонів, щоб задіяти в державотворчому процесі більшовизовані ради солдатських і робітничих депутатів у південних та східних губерніях УНР. Він двічі організовував з'їзди рад. Перший раз — у Києві, але той з'їзд виявився невідконтрольним йому. Тоді червона Росія зайняла Харків, щоб під наглядом власних збройних сил провести повторний з'їзд рад. Проголошену у Харкові радянську державу назвали Українською Народною Республікою. Отже, була запозичена назва, яку дала своїй державі Центральна Рада. Український радянський уряд назвали Народним секретаріатом, за аналогією з Генеральним секретаріатом Центральної Ради.

Натомість до створення роком пізніше другої радянської республіки Кремль підійшов по-іншому. Український радянський уряд був утворений в залізничному вагоні на вокзалі в Курську. Його творці не потурбувалися організувати з'їзд рад. Організовував уряд Й. Сталін — з людей, яким він особисто довіряв. На запитання В. Затонського, якого теж зарахували до уряду, чому ніхто не порадився з українськими комуністами, Сталін цинічно відповів: «Всякому овочу свій час»¹⁹. Отаборившись у Харкові, «сталінські овочі» 6 січня 1919 р. назвали створювану в Україні державу за аналогією з радянською Росією — Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Через три тижні Тимчасовий робітничо-селянський уряд УСРР був перейменований, теж за аналогією з Росією, на Раду народних комісарів (Раднарком). Пропозиція В. Затонського відновити стару назву — Народний секретаріат не дістала підтримки²⁰.

Конституційно визнана влада радянських органів принципово відрізнялася від неконституційної влади партійних органів. Якщо перша була суто управлінською, тобто другорядною, то друга — диктаторською. Тим не менш, управлінська влада була справжньою, у тому числі в національних регіонах. Утворюючи в них республіки, більшовицьке керівництво повинне було потурбуватися про те, щоб вони не вислизнули з-під партійного контролю. Це означало, що в радянських республіках потрібно було організувати функціонування влади, ЗМІ, освітніх і культурних закладів переважно з місцевих людей. Узагальнюючи досвід перших років комуністичного будівництва, нарком РСФРР у справах національностей Й. Сталін опублікував у жовтні 1920 р. в газеті «Правда» статтю «Політика радянської влади з національного питання в Росії». На його думку, укорінення в Україні, Азербайджані, Туркестані та інших національних регіонах «диктатури пролетаріату» вимагало «перетворення їх на радянські країни, тісно пов'язані з центральною Росією в одне державне ціле». Таке укорінення, як він стверджував, було «*немислиме* без широкої організації місцевої школи, без створення суду, адміністрації, органів влади та ін. з людей, які знають побут і мову населення»²¹.

Здатність радянської влади обертатися своїм обличчям до робітничо-селянських мас, одночасно залишаючись максимально централізованим політичним режимом, дозволила Сталіну називати національні регіони країнами й агітувати за максимально можливе насичення адміністративного апарату цих «країн» місцевими кадрами і людьми, які знали побут і мову місцевого населення. Стаття популяризувала тезу В. Леніна, сформульовану як резолюція VIII Всеросійської партконференції «Про Радянську владу на Україні» в грудні 1919 р.: «Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план»²². Політика, яку озвучував нарком у справах національностей, була продуктом колективної творчості вождів російського комунізму. Але в 1919–1920 рр. вона ще не мала своєї назви. Назва з'явилася на першому після декларації про утворення СРСР XII з'їзді РКП(б): *коренізація*.

Йшлося про втягнення у комуністичне будівництво неросійського населення СРСР й передусім — про «націоналізацію» загонів правлячої партії в союзних республіках. Але термін «націоналізація» у значенні втягнення в РКП(б) представників неросійських національностей не міг бути використаний, оскільки його звикли вживати у значенні передачі засобів виробництва «в руки нації», а тут радше йшлося про «націоналізування». Тому для означення втягнення у владу, яка будувала комунізм, представників неросійських національностей винайшли термін «коренізація» (у значенні «укорінення»). Ним позначався зміст кампанії — укорінення в республіках Комуністичної партії — носія диктаторської влади, а також розбудови влади як сукупності трьох взаємопов'язаних вертикалей — партійної, радянської і чекістської.

Паралельно з узагальнюючим терміном «коренізація» виникли інші — похідні від назви титульної нації в кожній національній республіці (в Україні — українізація). Завдання укорінення радянської влади напрочуд вдало поєднувалося з процесом національного відродження. Тому в кампанії українізації треба розрізняти форму і зміст. Форма завжди була однаковою: розвиток мови і культури народу, який тривалий час піддавався асиміляційним впливам. А зміст цієї кампанії надавав політичний режим, який її проводив.

Більшовицьке керівництво прагнуло керувати коренізацією так, щоб українці втішалися користуванням своєї мови і добре відцензурованої культури, але не зазіхали на здобуття реальної державності. Вожді уважно стежили за процесом коренізації, розправляючись з тими, хто надто захоплювався українізацією, перетворюючи її на самоціль. Політичному забарвленню таких розправ надавався класовий, а не національний характер. Тільки в умовах тяжкої економічної кризи, яка змусила Кремль припинити взимку 1932/1933 рр. повторний комуністичний штурм, Сталін «розщепив» радянську українізацію на дві протилежні за змістом кампанії: більшовицьку і «петлюрівську».

Українізація, яку проводили лідери Української революції в 1917 р., була найдієвішим важелем у творенні національної державності. Створювані Центральною Радою державні установи повинні були спілкуватися з народом його

мовою, діти в школах — вчитися рідною мовою, солдати на фронтах — об'єднуватися в українські підрозділи. «Українізація багнета» дозволила Центральній Раді спертися на реальну силу у прагненні перетворитися з громадської організації на державну.

Українізація, яку проводили вожді радянського комунізму, зводилася до коренізації влади. Затвердив її, як уже підкреслювалося, XII з'їзд РКП(б) 23 квітня 1923 р. після розгляду доповіді Й. Сталіна «Про національні моменти в партійному і державному будівництві». Обґрунтовуючи життєву необхідність коренізації, доповідач вказував: «У зв'язку з непом у внутрішньому нашому житті народжується нова сила — великоруський шовінізм, який гніздиться в наших установах, який проникає не тільки в радянські, але й у партійні установи, який блукає по всіх кутках нашої федерації і веде до того, що коли ми цій новій силі не дамо рішучої відсічі, коли ми її не підсічемо в корені, — а непівські умови її вирощують, — ми ризикуємо опинитися перед картиною розриву між пролетаріатом колишньої державної нації і селянами раніше пригноблених націй, що означатиме підрив диктатури пролетаріату»²³.

Слід вказати, що великоруський шовінізм не був «новою силою» при непі. Він становив постійну загрозу для влади вождів у словесному оздобленні «диктатури пролетаріату». Після утвердження цієї влади носіями великоруського шовінізму ставали вже не білогвардійські генерали, а радянські чиновники. Це знищувало ілюзію народності радянської влади у середовищі неросійського, переважно селянського населення.

Формула коренізації радянської влади була викладена Сталіним у доповіді на XII з'їзді РКП(б) в таких словах (цитату слід навести російською мовою, щоб точніше передати особливості вживання російського слова «русский»): «Для того, чтобы Советская власть стала и для национального крестьянства родной, — необходимо, чтобы она была понятна для него, чтобы она функционировала на родном языке, чтобы школы и органы власти строились из людей местных, знающих язык, нравы, обычаи, быт нерусских национальностей. Только тогда и только постольку Советская власть, до последнего времени являвшаяся властью русской, станет властью не только русской, но и междунациональной, родной для крестьян раннее угнетенных национальностей, когда учреждения и органы власти в республиках этих стран заговорят и заработают на родном языке»²⁴.

Кампанія українізації набула в Україні особливо великих масштабів, коли Сталін затвердив на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У свого найближчого помічника Л. Кагановича (1925–1928 рр.). Попередній керівник КП(б)У Е. Квірінг ще на початку червня 1923 р. назвав два обличчя радянської українізації: позитивне для партії (укорінення радянської влади) і негативне (здатність її переростати в «петлюрівську»)²⁵. Сталін використав термін «петлюрівська українізація», як уже зазначалося, тільки через десять років. Проте, не називаючи цю небезпеку на ймення, він разом з Кагановичем розгорнув в Україні превентивні репресії проти так званих націонал-комуністів. Так називали порівняно нечисленну групу відповідальних працівників КП(б)У, які мали переважно боротьбистське походження й гуртувалися навколо наркомів освіти —

О. Шумського (1924–1927 рр.) і М. Скрипника (1927–1933 рр.). Їхня культурницька діяльність спрямовувалася на дерусифікацію, завдяки чому здобула широку громадську підтримку. Кращі представники національної інтелігенції, починаючи від М. Грушевського і С. Єфремова, які в минулому очолювали визвольний рух і будували демократичну державу українського народу, знайшли застосування своїм силам у галузі освіти, науки, літератури та мистецтва.

Відмовившись від нової економічної політики, Й. Сталін з 1929 р. розпочав повторний комуністичний штурм. Його основними складовими стали форсована індустріалізація країни, експропріація селянських засобів виробництва у рамках колективізації сільського господарства і утвердження радянської культури — «соціалістичної за змістом і національної за формою». Мета сталінського, як і ленінського штурмів полягала у втіленні комуністичної доктрини, тобто ліквідації приватної власності на засоби виробництва і заміні регульованого вільним ринком товарообігу державним розподілом виробленої продукції (продуктообміном). Перший штурм закінчився у 1920 р. господарським колапсом, після чого Ленін перейшов до нової економічної політики. Другий штурм закінчився так само колапсом у 1932 р. На відміну від Леніна, який залишив у державній власності «командні висоти» економіки, але відносини між усуспільненим і приватним секторами побудував на засадах вільного ринку, Сталін зберіг державний контроль над селом, хоч визнав передчасною заміну товарообігу продуктообміном. Щоб врятувати колгоспи, генсек застосував у зимові місяці 1932–1933 рр. терор голодом в основних хлібовиробних регіонах, який призвів до загибелі мільйонів селян.

Першопричиною терору голодом був провал комуністичного штурму, але в україномовних регіонах (УСРР і Північний Кавказ) у ньому чітко простежувався національний аспект. Виснажене Голодомором українське селянство перестало бути загрозою для радянської влади. Відповідно в політиці українізації сталися принципові зміни. Українізація Кубані та інших територій з українським населенням поза межами УСРР була назавжди припинена. Офіційний поділ українізації на більшовицьку і «петлюрівську» відкрив шлях до посилення великодержавного шовінізму. Шовіністична істерія набула відкритого характеру у зв'язку з оголошенням «буржуазного націоналізму» головною небезпекою для партії і держави. Разом з тим в УСРР кампанія українізації не припинялася. Використання національних символів тепер могло зміцнити тільки владу, а не ледь жевріючий визвольний рух. Модифіковану національну політику Кремля з 1933 р. почав здійснювати в Україні один з найбільш наближених поплічників Сталіна П. Постишев. Він демонстративно користувався етнографічними барвами (на кшталт вишиваної сорочки, яку одягав замість популярного серед комісарів сталінського френчу), але жорстко переслідував потенційно небезпечну для режиму національну інтелігенцію.

У повоєнні десятиліття коренізація більше не здійснювалася як така, що вичерпала свої завдання. Навпаки, від 1970-х рр. в Україні і Білорусії розгорнулася кампанія русифікації, спрямована на штучне підвищення питомої ваги росіян в населенні країни, оскільки їм загрожувало перетворення на національну

меншину. Перемога в Другій світовій війні і перетворення СРСР на наддержаву значною мірою пояснювалися укоріненням влади вождів радянського комунізму в національних регіонах. Друге і третє покоління громадян Радянського Союзу було радянізоване практично повністю.

Головним результатом коренізації стала поява титульних націй радянського типу. У перші пореволюційні роки вони існували лише як ідея в головах конструкторів держави-комуни. Разом з іншими суспільно-політичними і соціально-економічними перетвореннями 1920–1930-х рр. коренізація зробила реальністю відмінний від усіх інших радянський тип нації.

Дещо парадоксальний, але насправді цілком прийнятний погляд на націю сформулював американський професор Бенедикт Андерсон у книзі, яка вперше з'явилася у 1983 р. і була перекладена багатьма мовами. Аналізуючи феномен нації на всіх етапах її розвитку, вчений підкреслив: «Вона уявлена, тому що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чутимуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності»²⁶. Відштовхуючись від цього визначення, можна краще збагнути радянський тип нації.

Облік і контроль, до запровадження яких закликав В. Ленін, коли формулював чергові завдання радянської влади, торкнувся не тільки виробництва матеріальних благ, але й тих, хто їх виробляв. Ленінсько-сталінська держава пронумерувала і зафіксувала своїх громадян за ознаками національності і соціального стану. В анкетах громадяни обліковувалися навіть за національністю батьків і соціальним походженням. Одночасно держава-комуна атомізувала громадян, обмежуючи їхнє спілкування по горизонталі і заштовхуючи їх у підконтрольні своїм інститутам вертикалізовані організації. Радянські люди звикали жити під невсипущим оком патерналістської держави, яка позбавляла їх свободи, але гарантувала певний рівень задоволення матеріальних і культурних потреб. Під гаслом «національної за формою і соціалістичної за змістом» культури відбувалося руйнування національних традицій, які формувалися віками. Змушуючи громадян відвертатися від національних цінностей, агітаційно-пропагандистські відділи парткомів і підконтрольні їм установи гуманітарного профілю стали уникати термінології, пов'язаної з титульними націями. Термін «український народ», який натякав на існування української нації, в застійні 1970–80-ті рр. почали замінювати терміном «народ України» в розумінні всього багатонаціонального населення одного з географічних регіонів СРСР. Цим самим підкреслювалася причетність кожної людини в будь-якій союзній республіці (народ Білорусії, народ Казахстану тощо) до всієї сукупності громадян СРСР — радянського народу. Наприклад, в Конституції УРСР 1978 р. підкреслювалося, що вона приймається «народом УРСР», який керується ідеями наукового комунізму і усвідомлює себе невід'ємною частиною радянського народу²⁷.

7. Етнонаціональна карта України

Сформульовані висновки про вертикальну будову суспільства у відповідності із засадами «демократичного централізму» і про послідовне знищення вождями радянського комунізму горизонтальних, тобто незалежних від держави суспільних зв'язків були необхідні, щоб довести неможливість функціонування в СРСР громадянського суспільства у вигляді політичної нації. Тим більшим нонсенсом були сподівання на те, що політична нація здатна існувати в УРСР або в інших союзних республіках — квазідержавних утвореннях в кордонах радянської псевдофедерації.

Коли Радянський Союз розпадався під впливом нерозв'язних проблем, породжених самим своїм існуванням, українці не думали про можливість і закономірність появи у їхній республіці громадянського суспільства і політичної нації. Кількість тих, хто вимагав суверенізації республіки під гаслом «Україна — для українців!», була мізерною. Але народні депутати, які 16 липня 1990 р. прийняли Декларацію про державний суверенітет, тричі використали в преамбулі цього документу суто радянське поняття — «народ України»²⁸.

Визначення «Український народ — громадяни України всіх національностей» з'явилося тільки у Конституції 1996 р. У преамбулі Основного закону підкреслювалося, що Верховна Рада приймає Конституцію України, «спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійснення українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення»²⁹. Це означало, що громадяни вже зрозуміли, що мусять утворювати в своїй сукупності Український народ (з великої літери!), тобто політичну націю, в усьому подібну національним спільнотам інших самостійних і незалежних держав-націй — членів Організації Об'єднаних Націй. Проте таке розуміння ще залишалося в рамках декларативних тверджень. Адже становлення української політичної нації починалося з нуля.

Формування у незалежній Україні громадянського суспільства і політичної нації являло собою об'єктивний процес. Проте він постійно натрапляв на перешкоди — як внаслідок важкої спадщини, що дісталася українській етнічній спільноті від дореволюційних і радянських часів, так і через втручання з боку панівних кіл тісно пов'язаної з Україною Російської Федерації.

Визначальним чинником у формуванні політичної нації є здатність етнічних українців відчувати себе титульною нацією в європейському розумінні цього терміну. Вони мають об'єктивні підстави бути лідерами в утворенні своєї політичної нації, оскільки становлять переважну більшість населення України. Проблема в тому, що для цього недосить тільки кількісного переважання у складі населення. Щоб бути лідерами, їм треба відповідати щонайменше трьом умовам. По-перше, подолати в собі породжене віками бездержавності почуття меншовартості. Йдеться про те, що образно можна назвати «виповзанням з Росії». По-друге, подолати відчуття зверхності по відношенню до своїх співгромадян іншої національності, яке породжене, судячи по всьому, відчуттям меншовартості і є його дзеркальним відбиттям. По-третє, позбавитися будь-яких

форм залежності від Росії, які несуть загрозу політичній незалежності України. До втрати України Росія була імперією. Її громадяни все ще сподіваються на повернення України, а разом з нею — на повернення імперської величі, хоч часи імперії залишилися у минулому.

Не дивлячись на те, що формування української політичної нації є об'єктивним процесом, воно безпосередньо залежить від наших державотворчих зусиль. Можна дискутувати з приводу того, що треба зробити в першу чергу для об'єднання громадян України всіх національностей у державотворчому процесі. Здається, однак, що цей процес стане цілком успішним тільки тоді, коли ми відмовимося вважати росіян національною меншиною.

Переважна більшість українських росіян — це колишні радянські люди. Вони не були національною меншиною в будь-якій республіці Радянського Союзу, і не відчувають себе у такій якості в незалежній Україні. Проблема, однак, полягає не тільки, і навіть не стільки у відчуттях людей, які потрапили в іншу реальність. У теоретичній частині цього дослідження були перелічені складові частини політичної нації. Тут їх треба повторити:

- етнічна нація, яка становить більшість населення країни;
- нації або етнічні групи, які є аборигенними в цій країні;
- національні меншини, які належать до нації, що утворюють більшість населення в іншій країні.

Поза сумнівом, росіян можна формально віднести до національної меншини, тому що громадяни цієї національності становлять більшість населення в сусідній країні. Разом з тим частина українських росіян в кордонах сучасної України належить до аборигенного населення, яке не можна назвати національною меншиною. Треба придивитися до поняття аборигенного, або автохтонного населення.

Автохтонним населенням є українці на їхній етнічній території, тобто на землі, яка була батьківщиною для їхніх предків упродовж багатьох поколінь. Чи можна назвати українців автохтонним населенням на колонізованій території, яка до них була вільною від населення? Очевидно, можна, оскільки поняття «прийшли» існує тільки у парі з поняттям «місцеві», «тутешні». Місцевих не існувало, тому що Причорномор'я і Приазов'я впродовж віків були землями кочовиків, починаючи від печенігів і половців і закінчуючи ногайськими татарами. Коли царський уряд вигнав звідси кочовиків, «Дикий степ» почав інтенсивно заселятися за рахунок як народної, так і урядової колонізації. Першопоселенців доцільно розглядати як автохтонне населення. Зрозуміло, що серед них були українці, були й росіяни — у різних пропорціях: у західній смузі колонізації, від Бессарабії до Кубані переважали українці, в східній — росіяни. Отже, надійшла черга до розгляду питання про кордони сучасної України.

Російська революція 1917 р. перейшла у 1918–1920 рр. у громадянську війну між білими і червоними, а також в цілий ряд міжнаціональних воєн. Міжнаціональні війни відбувалися у ситуації громадянської війни, але мусять розглядатися окремо. Саме через такі війни формувалися кордони виникаючих під час розпаду імперії національних держав, якщо мирним шляхом провести лінію

розмежування не вдавалося. Спільним знаменником громадянських і міжнаціональних війн було прагнення більшовицької Росії відновити колишню імперію під гаслом «тріумфальної ходи Радянської влади», а потім — її намагання поширити своє панування на сусідні держави під гаслом світової революції.

Напередодні Російської революції здавалося, що прагнення українців до національного самовизначення гальмується тільки імперськими колами, які гуртувалися навколо царя-самодержця. Та в розбурханій революцією країні кількість ворогів українського суверенітету почала множитися із вражаючою швидкістю. Поряд з білим рухом, який прагнув реставрувати імперські порядки, «українського питання» впритул не бачили ні прибічники конституційної демократії, ні соціалістичні течії — від поміркованих до екстремістських. У пореволюційній Україні політичні партії з однаковими соціальними програмами розкололися за національною ознакою.

Тимчасовий уряд, який прийшов до влади в Петрограді після повалення царизму, відкладав розв'язання фундаментальних проблем на майбутнє, до Установчих зборів. Центральна Рада не збиралася, однак, зволікати з розв'язанням національного питання. Один з її лідерів В. Винниченко прибув до Петрограда на чолі представницької делегації, щоб поставити питання про автономію. В цих російсько-українських переговорах труднощі почалися якраз з визначення кордонів України. Українська делегація запаслася довідками Російської академії наук, в яких аналізувалися підсумки першого і єдиного до революції Всеросійського перепису населення 1897 р. Перепис засвідчував, що в губернському розрізі україномовне населення переважало у трьох губерніях Правобережжя (Волинській, Подільській і Київській), трьох губерніях Лівобережжя (Полтавській, Харківській та Чернігівській) і трьох губерніях Півдня Росії (Катеринославській, Херсонській і Таврійській). Українці чисельно переважали і в Кубанській області, козацьке населення якої користувалося самоврядуванням. Поважаючи права козацької Кубані, Центральна Рада вважала передчасним ставити перед російським урядом питання про включення області до складу української автономії.

Тимчасовий уряд передав питання на розгляд комісії юристів, але вона не визнала кордонів, визначених Центральною Радою за етнографічною ознакою. У крайньому разі комісія погоджувалася вважати Україною територію, яка була приєднана до Російської держави у 1654 р. Тому Тимчасовий уряд визнав автономію України у складі п'яти губерній — Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської (без її північних повітів). Коли більшовики скинули цей уряд, Центральна Рада проголосила автономію України у складі дев'яти губерній, але без Криму, де українці не становили більшості населення.

Спочатку більшовики, як і Тимчасовий уряд, погоджувалися визнати кордони УНР не за етнографічним, а за історичним принципом: з чим прийшов гетьман Богдан Хмельницький до царя Олексія Михайловича. Пристосовуючи територіальну структуру своїх регіональних організацій до конфігурації національних регіонів, вони утворили на території майбутньої УНР два міжрегіональних об'єднання — Донецько-Криворізьку область з центром у Харкові і

Південно-Західний край з центром у Києві. Надалі, однак, позиція більшовицького керівництва у територіальному питанні змінилася. Мережа більшовизованих рад на Півдні і на Сході України була найбільш розвинутою. Натомість на Заході і в Центрі мережа рад була малорозвинутою, і не у всіх радах більшовики здобули перевагу. Всеукраїнський з'їзд рад, який мусив розглянути питання про владу в УНР, треба було наповнити більшовиками максимальною мірою. Тому їх керівники погодилися з кордонами УНР, визначеними Центральною Радою.

Радянська Україна успадкувала від УНР конфігурацію кордонів, яка включала дев'ять дореволюційних губерній (без Криму). Отже, її територія сформувалася за єдино справедливим у міжнародному праві принципом: кількісної переваги певного етносу на певній території. Згода більшовицького керівництва визначити кордони України за етнографічним принципом була викликана суто політичними обставинами 1917 р. Спроби українського уряду в 20-х рр. приєднати до України заселені переважно українцями, як показав перепис населення 1926 р., прилеглі території Російської Федерації не увінчалися успіхом. Більше того, у 1925 р. до складу РСФСР були передані за рішенням керівництва РКП(б) Таганрозький і Шахтинський округи. Подальша територіальна експансія Кремля призвела до істотного приросту території УРСР, тому що поглинені західноукраїнські землі могли бути включені, за логікою, тільки до складу України. Разом з тим УРСР з волі Сталіна втратила свої етнічні землі на захід від лінії Керзона, які увійшли до складу Польщі і були звільнені від українського населення (Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина). Крим був переданий Україні тільки в 1954 р.

Як правило, сучасну територію України поділяють на чотири регіони — Захід, Центр, Південь і Схід. У дальшому викладі чотиричленний поділ, в рамках якого розраховані дані соціологічних обстежень, теж буде використовуватися. Проте є можливість скомпонувати дані переписів населення в інший спосіб — за історичними регіонами. В основу такого підходу закладено поділ України на її первинні, тобто етнічні, і вторинні, тобто суто етнографічні території.

Колонізовані території колишнього «Дикого поля» заселялися спільними зусиллями українців і росіян в діапазоні від Бессарабії до Каспійського узбережжя. Отже, на цих пустельних землях, звідки царський уряд вигнав кочовиків, як українці, так і росіяни ставали аборигенним населенням. Оскільки кордони визначилися в кінцевому підсумку за етнографічним принципом, колонізовані землі з перевагою українців відійшли до України, а з перевагою росіян — до Російської Федерації (Таганрозький округ, Кубанська область і південні райони Центральної Чорноземної області з переважаючою кількістю українців у складі населення були виключеннями).

Україна в її сучасних кордонах має два етнічні і три колонізовані регіони. До етнічних належать Наддніпрянська Україна у складі семи областей (Вінницька, Житомирська, Київська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська і Чернігівська) та західноукраїнські землі у складі семи областей (Волинська,

Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська і Чернівецька). До колонізованих відносяться Слобідська Україна (Сумська і Харківська області), Причорномор'я і Крим у складі чотирьох областей (Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Херсонська) та Автономної республіки Крим, а також Приазов'я і Донбас у складі чотирьох областей (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська)*.

До аналізу національного складу населення України слід підходити не тільки за критерієм лінгвоетнічних груп, який відділяє україномовних українців від російськомовних та росіян. Двомовність не можна абсолютизувати, розглядаючи її як показник русифікації і вияв відсутності національної свідомості. Суть справи не тільки в тому, що етнічні росіяни й етнічні українці можуть знаходитися по обидві сторони барикад, які з'явилися тепер на Сході України. Громадян України не можна ділити тільки за мовою, визначаючи наявність або відсутність у них національної свідомості. Далі побачимо, що до подій, пов'язаних з Євромайданом та Революцією гідності, велика кількість україномовних українців не розглядала себе у першу чергу як громадян України. Чи змінилася ситуація в наші дні, соціологи незабаром з'ясують.

Зміни в чисельності населення історичних регіонів за 42 роки (останній перепис відбувся в 2001 р.) виглядають так³⁰:

Історичні регіони	Територія		Населення за переписом 1959 р.		Населення за переписом 2001 р.	
	тис. кв. км.	у %	тис. осіб	у %	тис. осіб	у %
Наддніпрянська Україна	187,5	31,1	12869	30,8	13 310,2	27,5
Західноукраїнські землі	110,7	18,3	7 799	18,6	9 593,8	19,8
Слобідська Україна	55,2	9,1	4 034	9,6	4213,9	8,7
Причорномор'я і Крим	138,0	22,9	6 285	15,0	8 455,1	17,4
Приазов'я і Донбас	112,3	18,6	10 883	26,0	12 884,1	26,6
Вся Україна	603,7	100,0	41 870	100,0	48 457,1	100,0

Бачимо, що землі освоєння практично дорівнюють первісній етнічній території (50,6% проти 49,4%). Для народу, який не мав власної державності впродовж сотень років, такий результат є унікальним. Він засвідчує не стільки наявність сприятливих обставин для розселення під імперською парасолькою, скільки величезну життєву силу українського народу.

Перелічені вище етнічні землі за лінією Керзона, які опинилися поза державним кордоном України, є неспівставно меншими за площею, ніж втрачена

* Дніпропетровську область географічно можна віднести до Наддніпрянської України. Проте вже з дореволюційних часів під впливом індустріалізаційних процесів вона виявилася тісно пов'язаною під економічним кутом зору з областями Донбасу. В радянські часи існував Донецько-Придніпровський економічний район.

смуга суцільного розселення українців на північ і північний схід від Луганщини і Донеччини, а також на північний схід від Харківщини. Кількість українців, які проживали в Російській імперії поза сучасними кордонами України, дорівнювала за переписом 1897 р. 1560 тис. осіб. Зокрема, їхня питома вага була набагато більшою, ніж 50% у шести південних повітах Воронежської і Курської губерній. За цими даними, перерахованими на конфігурацію сучасного адміністративно-територіального поділу, кількість українців у Краснодарському краї становила 47%, на Ставропіллі — 37%, в Ростовській області — 28%³¹. Українці активно освоювали землі і в інших регіонах імперії — Поволжі, Західному Сибіру, Північному Казахстані, на Далекому Сході.

Детальний розгляд історичних регіонів України був необхідний, щоб виявити характер розселення українців і росіян. Часто можна зустріти твердження про те, що Львів є своєрідним центром українців, а Донецьк — центром росіян. Таке твердження не позбавлене певного ґрунту, хоч питома вага росіян в Донецьку за переписом 2001 р. не досягала 50%. Враження про російськість Сходу ґрунтується на наявності у складі населення України чотирьох лінгвосторонніх груп. Велика кількість російськомовних українців є наслідком перебування України у складі Росії впродовж семи поколінь. Спроби прискороного перетворення їх на україномовних українців приречені на провал, тому що перехід з однієї мови на іншу не може бути результатом короткочасної кампанії. Як свідчить досвід, адміністративно здійснювана українізація негативно позначилася на становленні політичної нації.

Відмінності у характері і ментальності населення є наслідком не тільки національних, але й соціальних чинників. Західноукраїнські землі знаходилися під радянською владою впродовж двох, а не трьох поколінь. Слід додати, що звільнення населення від «совковості» впродовж останніх двох десятиліть відбувалося на Заході і в Центрі з посиленою швидкістю, тоді як на Сході і Півдні натрапляло на істотні перешкоди через різні причини.

Розглянемо динаміку чисельності і питомої ваги українців та росіян в історичних регіонах України за чотири десятиліття, тобто до останнього перепису населення у 2001 р.³²:

Національності і регіони	Перепис 1959 р.		Перепис 2001 р.	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%
1	2	3	4	5
<i>Надніпрянська Україна</i> українці	11 445	88,9	12 002	90,2
росіяни	790	6,1	889	6,7
інші	634	5,0	419	3,1
<i>Західноукраїнський регіон</i> українці	6799	87,2	8 803	92,1
росіяни	403	5,2	257	2,7
інші	597	7,6	493	5,2

1	2	3	4	5
<i>Слобідська Україна</i> українці	3065	76,0	3201	76,3
росіяни	833	20,7	864	20,6
інші	136	3,3	128	3,1
<i>Причорномор'я і Крим</i> українці	3963	63,1	5130	60,9
росіяни	1667	26,5	2386	28,3
інші	655	10,4	902	10,8
<i>Приазов'я і Донбас</i> українці	6886	63,3	8406	65,4
росіяни	3396	31,2	3941	30,7
інші	601	5,5	507	3,9

Таблиця підтверджує раніше зроблений висновок про те, що росіяни являють собою національну меншину тільки в етнічних (історичних) регіонах України. Натомість в етнографічних, тобто колонізованих регіонах їхня питома вага коливається в діапазоні від 20 до 30%. Формально вони й тут є національною меншиною, фактично ж їх треба розглядати як переважно аборигенне населення. Питома вага українців у південних і південно-східних регіонах істотно менша, ніж у Слобідській Україні. Це пояснюється тривалішим часом освоєння нової території. На Слобожанщину в кордонах Російської держави українці активно переселялися з XVII ст.

Прийнято вважати, що Україна є багатонаціональною країною. Однак це суто формальне твердження, яке може бути цілком справедливе тільки для західноукраїнського регіону. Національно однорідною треба назвати тільки Наддніпрянську Україну. Населення трьох інших регіонів представлене переважно українцями і росіянами. Взаємовідносини між ними мусять визначати темпи формування і характер української політичної нації.

Розглянемо зміни в чисельності десяти найбільших національностей України між переписами 1989 і 2001 рр.:

Національності	Перепис 1989 р.		Перепис 2001 р.		Приріст або зменшення в тис. осіб
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	
1	2	3	4	5	6
Все населення	51452	100,0	48 241	100,0	-3211
українці	37419	72,7	37 542	77,8	123
росіяни	11356	22,1	8334	17,3	-3029
євреї	486	0,9	104	0,2	-382
білоруси	440	0,9	276	0,6	164

1	2	3	4	5	6
молдовани	325	0,6	259	0,5	-66
болгари	234	0,5	205	0,4	-29
поляки	219	0,4	144	0,3	-75
угорці	163	0,3	157	0,3	-6
румуни	135	0,3	151	0,3	16
греки	99	0,2	92	0,2	-7

Таблиця показує, що етнодинаміка майже всіх національностей за 12 років, з січня 1989 по грудень 2001, була переважно негативною. Виключення становили українці і румуни. Питома вага румунів залишилася без змін, а українців — навіть зросла на 5,1 пунктів. Питома вага росіян скоротилася на 4,8 пункти.

Ця динаміка викликає здивування, адже після 1991 р. росіяни у великій кількості покидали середньоазійські республіки і Казахстан, але не Україну або країни Балтії. Механічний рух населення — росіян з України до Росії і українців з Росії до України все-таки існував, але був невеликий і не міг вплинути на різке зменшення питомої ваги росіян в населенні України. У такому разі який чинник вплинув?

Дані переписів дають підказку: частка російськомовних українців зросла з 12,2 до 14,8%. Це означає, що частина росіян змінила свою самоідентифікацію. Певна частка російськомовних українців під час першого перепису назвалася росіянами, а під час другого повернулася до національності батьків. Відповідь на запитання про національність не вимагала жодних зусиль, але процес перетворення російськомовних українців на україномовних, якщо відбувався, вимагав тривалого часу.

У випадку з румунами, які називали себе раніше молдованами, мало значення негативне ставлення радянської влади до власних румунів внаслідок ускладнення відносин Кремля з режимом Н.Чаушеску в Румунії. У випадку з українцями, які раніше називали себе росіянами, мав місце усвідомлений намір позбутися впливу асиміляції — як природної, так і свідомо спрямовуваної радянською владою.

Мабуть, головною умовою згуртування громадян України в єдину політичну націю є визнання ними необхідності мати одну державну мову. Визнання російської мови рідною половиною населення — це результат асиміляторської політики російської і радянської імперій.

Наявність однієї державної мови не означає заборони користуватися рідною мовою. Одна державна мова не викличе будь-яких утруднень в повсякденному житті. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, у 2013 р. лише один відсоток населення не розумів української мови і тільки третина одного відсотка не розуміла російської. На відміну від політиків, опитувані громадяни не були стурбовані мовним питанням. Серед 14 чинників, які мушили об'єднувати, на думку соціологів, український народ, вони поставили мову на десяте місце³³.

Завершуючи тему про динаміку національного складу населення України, треба зупинитися ще на одному надзвичайно важливому питанні. Хто вони, ці росіяни, які є нашими співвітчизниками? Чи схожі вони на росіян, які живуть в Росії? Якому громадянству вони надають перевагу — українському чи російському?

Розглядаючи це питання, треба насамперед усвідомити, що російські росіяни впродовж багатьох поколінь були державоутворюючою етнічною спільнотою — спочатку народністю, а потім нацією. Їх можна вважати імперською нацією, оскільки вони самі себе вважають такою, як свідчать численні соціологічні опитування. Впливаючи на людей іншої національності, які живуть поряд з нею, імперська нація зазнавала й зворотного впливу. Тому в імперіях традиційного типу вона менш згуртована, ніж будь-яка інша нація в кордонах імперії. Регіональні відмінності між росіянами в Росії дуже великі, хоч їх об'єднує усвідомлення себе імперською нацією.

Політика Кремля завжди спрямовувалася на створення у кожному національному регіоні консолідуючої прокладки з росіян або російськомовних представників відмінної від основної маси населення національності. Найбільш виразно така політика проявлялася в республіках Балтії і в Україні. Тому певна частка російськомовного населення сучасної України не відділяє себе від імперської нації. Наскільки вона вагома? Аналізуючи процеси формування української політичної нації у наступному підрозділі, ми побачимо на підставі соціологічних опитувань, що ця частка не перевищує кількох відсотків. Добре чи погано, але в сучасних кордонах України за кілька сотень років сформувалася вагома російськомовна спільнота з росіян та поглинутих ними у мовному відношенні українців і представників інших народів, яка чітко відділяє себе від України або Росії. Зосереджена в основному на Донбасі, вона має регіональну свідомість і не піддається впливам суто української або суто російської культури. Обриси цієї спільноти нечіткі, і це засвідчив, як ми бачили, перепис населення 2001 р. На поведінку людей регіональної спільноти впливають не стільки національні, скільки соціально-економічні чинники. Цю закономірність добре проілюстрував історичний досвід останніх ста років.

Роздуми над етнонаціональною картою України допоможуть нам більш об'єктивно оцінити досягнення і провали у формуванні української політичної нації.

8. Досягнення і провали у формування української політичної нації

Історична перспектива України тепер виглядає іншою порівняно з тією, яка була в середині 2013 р. Суспільство почало випромінювати оптимізм, незважаючи на жахливо важке економічне становище і фактичний стан війни з країною, яка у незліченно більшу кількість разів переважає її за військовим потенціалом. За розмовами про асоціацію з Євросоюзом, які тривали роками, громадяни України не усвідомлювали, наскільки країна, в якій вони живуть, не схожа на європейські. Наскільки глибоко терористичний, патерналістський і духовний вплив російського комунізму позначився на українському народі.

Навіть і тепер далеко не всі розуміють, що у 2013 р. Україну слід було порівнювати не стільки з країнами Євросоюзу, скільки з Північною Кореєю. Зовнішньою ознакою того, що таке розуміння приходить, може служити так званий «ленінопад»: за рік було знесено понад півтисячі пам'ятників головному конструктору російського комунізму Володимиру Леніну. Проте й досі в Україні два великих міста носять ім'я організатора і керівника радянської служби державної безпеки Фелікса Дзержинського — Дніпродзержинськ і Дзержинськ. Того самого Дзержинського, який разом з Леніним організував геноцид донських і кубанських козаків (від 300 до 500 тис. осіб, знищених або депортованих в 1919-1920 рр. при загальній чисельності населення регіону в 3 млн. осіб)³⁴ і вбивство близько 100 тис. втікачів з радянської Росії в Крим після поразки П.Врангеля у 1920 р.³⁵

Вірус комунізму здатний уражати будь-яку країну, переформатовуючи під себе суспільство і позбавляючи людину якостей, здатних забезпечувати технічний, соціальний і духовний прогрес. Радянські люди, які у третьому поколінні вже втратили здатність до спротиву комуністичній диктатурі, були врятовані тільки тим, що індустріальна епоха у розвитку цивілізації змінилася постіндустріальною. Комунізм був життєздатним тільки в епоху вугілля і сталі. Держави з директивною економікою у постіндустріальну епоху пристосовувалися до умов ринку або розвалювалися. Ленінсько-сталінська імперія в 1989 р. втратила зовнішній пояс держав-сателітів у Центрально-Східній Європі, а в 1991 р. стали незалежними союзні республіки.

Комуністичний лад руйнує людину безвідносно до її етнічного походження і національної самосвідомості. Прірва між Північною і Південною Кореями — достатній тому доказ. Якщо його не вистачить, можна подивитися на Німеччину. Подолання економічних, культурних і ментальних залишків комуністичного минулого на сході обійшлося Німецькій Федеративній Республіці за період 1990-2010 рр. в 1,6 трильйона євро. І все-таки, як визнав колишній бургомістр Берліна Е. Діпген, «навіть після 23 років життя в об'єднаній Німеччині залишаються чіткі наслідки поділу на Схід і Захід»³⁶. Тим часом народи Східної Європи були приречені долати в собі вірус комунізму власними зусиллями і без будь-яких трильйонів.

Деякі з європейських країн — сателітів Радянського Союзу і навіть колишні радянські республіки Балтії давно стали членами Євросоюзу. Тим часом Україні, яка пройшла в «соціалістичному таборі» всі кола пекла включно з Голодомором, потрібно подолати надто велику відстань, щоб увійти в економічні і безпекові структури об'єднаної Європи. Напередодні чвертьвікового ювілею здобуття незалежності країна все ще перебуває у задушливих обіймах пострадянської Росії, в якій відбулася регенерація диктатури в іншій ідеологічній обгортці. Величезним досягнення останнього часу стало те, що обійми втратили вигляд братерських, і російська імперіалістична держава уперше показала всім і кожному свій звирячий вищир. Тільки тепер український народ усвідомив у своїй переважній масі єдино можливий для себе цивілізаційний вектор. Однак між усвідомленням мети та її реалізацією залишається велика відстань.

Цей підрозділ доводиться починати не з досягнень, а з провалів у формуванні українського громадянського суспільства і відповідної йому політичної нації. Провали стали можливі внаслідок безпорадності суспільства, коли виявилося, що директивна економіка самознищилася. Переконались в тому, що вільний ринок забезпечить той рівень матеріального добробуту, який мали країни Європи, швидко зникла. Компартійно-радянська номенклатура, яка не втратила важелів влади, негайно зайнялася процесом, названим у народі «прихватування». Замість господарства, заснованого на конкуренції, виникла олігархічна економіка, тісно пов'язана з корумпованими структурами влади. Олігархи різко обмежили можливості розвитку середнього класу, який мусить бути фундаментом громадянського суспільства.

Вчені Інституту соціології НАН України придумали красномовний тест на громадянськість і постійно використовували його в моніторингу громадської думки. Вони запитували своїх респондентів: «Ким Ви себе передусім вважаєте?» і наводили варіанти відповіді. Маємо таку динаміку за 21 рік (у відсотках)³⁷:

		1992 р.	2013 р.
1.	Громадянином України	45,6	50,6
2.	Мешканцем регіону, в якому живе	30,8	36,4
3.	Представником свого етносу, нації	–	2,0
4.	Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,7	6,6
5.	Громадянином Європи або світу	10,2	3,6

Виходить, що громадянами України в першу чергу вважала себе тільки половина власників українського паспорту. Досягнутий за два десятиріччя прогрес в 5 пунктів — це дуже низький показник.

Перед тим, як аналізувати причини цього провалу в державотворчому процесі, слід встановити, як на тест соціологів реагували три головні лінгвоетнічні громади українського населення. На жаль, учені Інституту соціології провели відповідне опитування тільки в 2004 р. Результат був таким (у відсотках)³⁸:

		Україно- мовні українці	Російсько- мовні українці	Росіяни
1.	Громадянином України	49,4	39,9	33,2
2.	Мешканцем регіону, в якому живе	40,1	31,8	36,5
3.	Представником свого етносу, нації	3,3	2,6	2,6
4.	Громадянином колишнього Радянського Союзу	5,3	16,6	22,4
5.	Громадянином Європи або світу	2,1	6,3	3,2

Таблиця показує, що проблеми з формуванням політичної нації були дзеркальним відображенням незрілого стану громадянського суспільства. Бачимо, що тільки третина росіян і половина україномовних українців вважали себе передусім громадянами країни, в якій жили. Російськомовні українці займали між ними проміжне становище.

Зрозуміло, що погляд на державу був не дуже оптимістичний у всіх громадян України без розрізнення національності. Та можливість розщепити тест за ознакою національної приналежності опитуваних дозволяє побачити, що на державу, в якій вони знаходилися, українці і росіяни дивилися по-різному. Кількість росіян, які мали регіональну свідомість, перевищувала кількість тих, хто вважав себе громадянином України. На додаток, істотна частка росіян старшого покоління все ще відчувала ностальгію за Радянським Союзом.

Все це означало, що немало українських громадян, й передусім росіян не взяли до серця проблеми власної держави. Поза сумнівом, якби в тесті було запитання, в якій країні вони бажали б жити, немало українських росіян заявили б, що вони мріють про багату на природні ресурси Росію. Однак соціологи не наважувалися ставити таке запитання.

Настрої українських громадян різної національності, які виявлялися у кризовій ситуації, свідчили про те, що формування політичної нації перебувало на початковій стадії. Одна з серйозних криз в українсько-російських відносинах, на яку по-різному реагували українці і українські росіяни, спалахнула восени 2003 р. Керівники Краснодарського краю тоді почали будувати в Керченській протоці дамбу в напрямі незаселеного маленького острівця, який належав Україні. З'єднуючись з островом, російська дамба мусила поглинути його. Територія залишалася реальною, але автоматично позбавлялася української юрисдикції, як всі чудово розуміли.

Передовиця газети «Дзеркало тижня» від 17 жовтня 2003 р. так описувала поточні події: «Прикордонна служба позначає державний кордон України і демонструє готовність захищати його всіма наявними засобами. Влада Криму висловлює занепокоєння і намагається знайти порозуміння з керівництвом Краснодарського краю, але безуспішно. Президент Кучма довго мовчав, лише в п'ятницю обурився недобррозичливим характером дій сусідньої держави і відсутністю виразних відповідей з боку Росії. Російський президент усе ще багатозначно мовчить. Президенти Білорусі і Казахстану, з якими Кучма і Путін разом будують великий Євразійський простір, на будівництво маленької дамби не звертали уваги. Лідери держав, що обіцяли 1994 року гарантувати Україні її територіальну цілісність, демонструють мовчазне терпіння, чекаючи факту порушення кордону. А росіяни далі будують, робота відбувається прискореними темпами. До українського острова Тузла залишилося зовсім нічого».

У ті кризові дні соціологічна служба Центру ім. Олександра Разумкова провела телефонне експрес-опитування респондентів за віком старших від 18 років у чотирьох містах — Києві, Львові, Донецьку і Сімферополі. Серед інших було поставлене і таке запитання: «Чи хотіли б Ви жити у ліберальній імперії?» Тоді пам'ятали пущений в обіг Анатолієм Чубайсом вираз «ліберальна

імперія», в якій, мовляв, варто жити і користуватися російськими енергоносіями всім громадянам колишнього Радянського Союзу. А за кілька місяців до пов'язаних з Тузлою подій, 23 лютого 2003 р., у Москві відбулася неформальна зустріч В. Путіна, Л. Кучми, О. Лукашенка і Н. Назарбаєва, на якій чотири президенти підписали заяву «Про новий етап економічної інтеграції та про початок переговорного процесу щодо формування Єдиного економічного простору і створення єдиної регулюючої міждержавної комісії з торгівлі і тарифів».

У повсякденному житті з'явилася активно обговорювана засобами масової інформації аббревіатура — ЄЄП. Президенти створили «групу високого рівня», з українського боку — на чолі з першим віце-прем'єр-міністром М. Азаровим, яка зайнялася організаційними справами, пов'язаними з утворенням Митного і Валютного союзів країн-учасниць. ЄЄП став офіційним синонімом чубайсівської «ліберальної імперії».

Відповідь на поставлене соціологами запитання «Чи хотіли б Ви жити в ліберальній імперії?» звучала так (у відсотках)³⁹:

	Так	Ні	Важко відповісти
Київ	21,7	60,6	17,7
Львів	12,6	67,2	2,2
Донецьк	55,4	26,4	18,2
Сімферополь	78,8	7,2	14,0

Щоб пояснити регіональні відмінності у позиції громадян з названих міст, В. Котигоренко співставив позитивну відповідь з питомою вагою росіян і осіб, для яких рідною була російська мова. Перепис 2001 р. надав досить красномовну інформацію для роздумів (у відсотках):⁴⁰

Місто	Відповідь «Так»	Питома вага росіян у населенні	Частка російськомовних громадян у населенні
Київ	21,7	13,1	25,3
Львів	12,6	8,9	9,9
Донецьк	55,4	48,2	87,8
Сімферополь	78,8	66,8	85,6

Ці показники узгоджуються з наведеними вище відповідями на запитання «Ким Ви себе передусім вважаєте?» Українські президенти і народні депутати не спромоглися виховати у громадян почуття відповідальності за долю держави через те, що були зайняті іншою справою — «прихватування» успадкованих від Радянського Союзу матеріальних ресурсів. Не можна твердити, що вони нічого не зробили для реального унезалежнення держави від північного сусіда. Л.Кучма навіть написав книгу «Україна — не Росія!» і перевидав її у Москві. Однак спроби керівників України захистити державний суверенітет викликалися

у першу чергу прагненням відійти на певну відстань від Росії, щоб вона не заважала збагаченню вітчизняних можновладців. Керівники регіонального рівня нерідко не робили й цього, з їх відома і благословення російських капітал глибоко проник в економіку Донбасу.

Зі свого боку, національно-патріотичні сили не вважали за потрібне рахуватися зі специфічними умовами України. Вони навіть не усвідомлювали, що існує поняття політичної нації, яка мусить народитися в Україні. У перші роки після здобуття незалежності попередження про хибний напрям у здійсненні національної політики пролунало тільки з вуст людини, яка виховувалася у справді демократичному суспільстві. Професор Гарвардського університету Роман Шпорлюк опублікував в американському науковому журналі статтю «Роздуми про Україну після 1994 р.: дилеми націєтворення», в якій підкреслив: «Для українців надзвичайно важливо відстоювати принцип, згідно з яким українська нація насправді є багатоетнічною політичною, а не етнічно-мовною спільнотою». І далі він зробив висновок, який в наші дні звучить особливо актуально: «Відповідаючи на заклики до єдності країни, побудовані на етнічних аргументах, прибічникам української державності варто подбати про те, аби самим уникнути національної пастки. Їм варто пам'ятати, що новітня українська історія дає багато прикладів активної участі російськомовних українських патріотів у культурній та політичній діяльності. Сьогодні дає набагато більше таких прикладів. Загальновідомо, що особи російського походження обіймають найважливіші посади в українському уряді, академічних установах і засобах масової інформації. Той, хто зустрічався з дослідниками та студентами з України, які перебувають в американських університетах за програмами обмінів, знає, що етнічних українців серед них небагато, — але від цього вони не стають менш українцями. Отже, в усьому цьому немає нічого надзвичайного, та й не варто було б говорити про це, якби не постійні спроби спрямувати цю цілком нормальну ситуацію на югославський шлях»⁴¹.

Югославський шлях — так була визначена два десятиліття тому можлива перспектива для України. В ті часи українські політики постійно і з великим задоволенням повторювали, що Україна щасливо оминула міжнаціональні ускладнення після розвалу СРСР на зразок придніпровського або вірмено-азербайджанського конфліктів. Але тепер треба запитувати, хто підштовхував нас ставати на югославський шлях? Чому раптом почала ставати можливою така перспектива? Чому українські політики не замислювалися над тим, над чим замислився американський професор українського походження?

У 1994 р., коли Р.Шпорлюк публікував свою статтю, і навіть в 2000 р., коли вона увійшла в його книгу, опубліковану українською мовою у Києві, міжнаціональні суперечності в українському суспільстві у відкритій формі не проявлялися. Зрозуміло, що вони не могли не існувати. Немало постраждалих від радянської влади українців ставилися з підвищеною агресивністю до росіян в сусідній державі, переносючи свою антипатію з держави на суспільство. Немало українських росіян не могли позбутися комплексу загальносоюзної титульної нації, яка не вважала себе національною меншиною в будь-якій республіці, а

тому гостро протестували проти дійсного чи уявного порушення їх національних прав. Домагаючись гарантованого здобуття депутатського мандату, немало українських політиків спрямовували невдоволення своїх виборців соціальною політикою держави у бік розпалювання національного протистояння. Такі політики цинічно нацьковували одних українських громадян проти інших у питаннях мови, державної символіки, історичної пам'яті тощо. Під час президентських виборів 2004 р. країна вперше поділилася на Захід і Центр проти Сходу і Півдня. Цей поділ зберігся і під час президентських виборів 2010 р.

Штучно роздмухане протистояння все-таки не загрожувало українському суспільству югославським варіантом розвитку подій. Події 2013–2014 рр. мали іншу природу. Це був соціальний вибух, який викликав катастрофічне ослаблення державних інститутів. Ослабленням скористалася зовнішня сила — путінська Росія.

В рамках поставленої проблеми російську агресію в Україні слід розглянути окремо. Завершуючи цей підрозділ, потрібно зупинитися на соціальних коренях Євромайдану. Наведені вище таблиці з результатами тесту на громадянськість (Ким Ви себе передусім вважаєте?) можна вивчати як в динаміці, так і в розрізі трьох лінгвоетнічних громад. У першому випадку тест засвідчує стан громадянського суспільства, а в другому — стан політичної нації. Оскільки маємо дані по лінгвоетнічних громадах тільки за 2004 р., співставимо їх з результатами загального тесту⁴². Отже, передусім громадянами України визнали себе (у відсотках до всіх варіантів відповіді):

- загальний тест 44,2
- у тому числі:
- україномовні українці 49,4
- російськомовні українці 39,9
- росіяни 33,2

Бачимо, що україномовні українці краще ставилися до своєї держави, ніж російськомовні, а тим більше — росіяни. Проте всі чотири лінгвоетнічні громади, відображені в загальному тесті (включаючи неукраїнців і неросіян) прореагували на варіанти відповіді більш-менш однаково: менше половини опитаних відчували себе передусім громадянами України. Це означає, що більшість громадян незалежно від їх національності не побажала визнати себе громадянами держави, в якій проживала. Якщо національний чинник не може пояснити цієї демонстрації відторгнення громадян від власної держави, то залишається шукати пояснення у соціальній сфері. Воно лежить на поверхні: соціологи провели цей тест за кілька місяців до Помаранчевої революції.

Розглянемо динаміку показника громадянськості в наступні роки (у відсотках до всіх варіантів відповіді)⁴³:

2004 р.	44,2	2010 р.	51,2
2005 р.	54,6	2012 р.	48,4
2006 р.	51,6	2013 р.	50,6
2008 р.	51,7		

Маємо стрибок у 10 пунктів у 2005 р. як наслідок революції. Суспільство тоді починало вірити, що герої, які стояли на сцені київського Майдану Незалежності, зможуть змінити державу. Насправді підстав для того, щоб пишатися державою, ставало все менше. У колі тих, хто вважав себе передусім громадянином України, залишилися оптимісти, які оцінювали не поточний момент, а перспективу. Лише в 2013 р. показник громадянськості трохи підвищився. Чому це сталося, важко сказати. Щоправда, напрошується пояснення, пов'язане з геополітичним вибором. За 2010–2013 рр. кількість тих, хто скоріше позитивно ставився до вступу України в союз з Росією та Білоруссю, зменшилася з 61,4 до 48,9%. Для багатьох громадян курс уряду В. Януковича на асоціацію з Євросоюзом ставав більш прийнятним. Разом з тим, за роки президентства Януковича частка тих, хто скоріше позитивно ставився до вступу в Євросоюз, теж зменшилася: з 45,5 до 41,6%⁴⁴. Під впливом системної, послідовної і наполегливої пропаганди російських ЗМІ, які майже повністю опанували український інформаційний простір, населення України перебувало у стані невизначеності. На мешканців Заходу й Центру пропаганда мало впливала, бо вони були в Європі й могли критично поставитися до «зомбоящика». Однак жителі Сходу частіше були в Росії. Вони звикли думати, що їхні робочі місця пов'язані з російською економікою, і не помилялися. Їхня залежність від роботодавців, помножена на залежність підприємств від російського споживача, залишала потужний Донецько-Придніпровський район у тому економіко-екологічному минулому, яке вже давно подолали схожі за господарським профілем регіони Німеччини, Великої Британії і навіть Польщі.

Кинуте Л.Кучмою гасло «Україна — не Росія!» цілком відповідало дійсності. Вхідження України і Росії в ринкову економіку відбувалося за схожими сценаріями. Приватизація економічного потенціалу радянської доби олігархами не позначилася позитивно ні на добробуті населення, ні на розвитку середнього класу. Російські олігархи були з часом експропрійовані або лягли під політичний режим, сформований потужним кланом чиновників з віковими традиціями. Натомість українські олігархи пристосовувалися до демократичного ладу, створили власні кишенькові партії і тримали під контролем політичний процес, не допускаючи реального реформування економіки і соціально-політичних відносин. Держава в Україні тільки формувалася і не могла протистояти олігархам.

На відміну від радянської політичної олігархії, котра діяла як єдине ціле (за винятком періодів боротьби за владу), сучасний український олігархат складається з людей, кожний з яких діє у власних інтересах. Тому в Україні, на відміну від Росії, зберігся демократичний лад. Лише з приходом В. Януковича до влади у 2010 р. почалася розбудова вертикалі одноосібної влади за російським зразком. Новообраний президент за допомогою закуплених «тушок» змінив на свою користь співвідношення сил у парламенті, звільнив третину суддів Конституційного Суду, щоб домогтися його слухняності, надав великі повноваження суддям, що забезпечило масштабний переділ власності в інтересах сім'ї та найближчого оточення і, нарешті, перетворив Україну за допомогою Консти-

туційного Суду з парламентсько-президентської на президентську республіку. На біду собі, Янукович не розумів, що не має ні інтелектуальних сил перетворитися на успішного диктатора, ні можливостей профінансувати владну вертикаль, яка коштувала дорого. У збиранні грошей він змушений був вдаватися до всіляких засобів, не виключаючи мафіозних. Внаслідок цього ситуація в Україні стрімко погіршувалася. Розглянемо результати моніторингу Інституту соціології, проведеного за кілька місяців до Євромайдану, у липні 2013 р. (можна було обирати одночасно кілька відповідей; у відсотках)⁴⁵:

Варіанти відповіді	Запитання: кому сьогодні служить...			
	прокуратура	міліція	СБУ	суд
громадянам України	4,3	4,1	4,8	4,0
керівникам органів влади	20,3	20,3	17,4	14,8
народним депутатам	12,0	9,7	10,2	9,1
президенту України	19,7	15,8	28,3	16,9
будь-кому, хто заплатить	42,5	49,1	26,7	55,5
нікому, крім самих себе	14,0	15,4	13,4	12,1
важко відповісти	9,1	7,6	17,1	8,5

Ці показники настільки переконливі, що не потребують коментарів. Та суть справи полягала не тільки в амбіціях і діях Януковича. У 2001 р., коли той ще займав досить скромну посаду голови Донецької державної адміністрації, на Заході з'явилася книга американського професора Андерса Аслунда, в якій підбивалися підсумки його діяльності в якості радника в урядах Росії, України і Киргизії за 1991–2001 рр. Незабаром книга була перевидана українською мовою і здобула великий резонанс у наукових колах⁴⁶. Аслунд переконливо довів, що квінтесенцією російського і українського пострадянського капіталізму була орієнтація не на прибуток конкурентного рівня, як при нормальному капіталізмі, а на ренту — надприбуток, який досягався завдяки монополії, корупції, необґрунтованому державному втручанням в підприємницьку діяльність.

Видавець книги С. Москвін сподівався, що українські політики вивчать її і переконаються у необхідності реформ, щоб стати на рейки нормального капіталізму⁴⁷. Проте вони залишилися глухими, а суспільство виявилось нездатним захистити свої інтереси. Впродовж двох десятиліть олігархічна Україна не могла розпочати реформи, спрямовані на подолання залишків радянського минулого в соціально-економічному і суспільно-політичному житті. Четвертий президент за кілька років спромігся довести ситуацію до точки кипіння.

Громадяни зрозуміли, що у них відібрали конституційне право контролювати свою державу. В опитувальній мережі, створеній в Україні силами Інституту соціології і центром «Соціс», учені попросили респондентів відповісти на таке запитання: «Чи є у Вас можливість контролювати діяльність владних структур?» У липні 2013 р. респонденти обрали такі варіанти відповіді

у порядку зменшення значень (можна було обирати кілька варіантів водночас; у відсотках)⁴⁸:

- Ні, не маю жодної можливості — 76,5
- Так, через засоби масової інформації — 12,7
- Так, через участь у виборах органів влади — 7,2
- Так, через референдуми — 5,2
- Так, через інтернет — 4,4
- Так, через громадські організації — 4,3
- Так, через політичні партії — 2,8
- Так, через міжнародні організації — 2,4
- Так, через суд і правоохоронні органи — 2,2

Відсутність реформ гальмувала створення середнього класу — фундаменту громадянського суспільства. Разом з тим суспільно-політична криза, яка поглиблювалася внаслідок відсутності реформ, підштовхувала найширші верстви суспільства на боротьбу з режимом, який стрімко втрачав ознаки демократичності. Середнє покоління громадян, яке несе особливу відповідальність за стан справ в країні, а також молодше покоління, яке формувалося за відсутності радянської влади, не погодилося з тим, що стало неможливо впливати на державні інститути. Існуюча держава готувала їм та їхнім дітям погіршений (внаслідок відсутності в країні енергоносіїв) варіант спільного з Росією і Білоруссю майбутнього. Коли Янукович під тиском Росії відмовився від асоціації з Євросоюзом, відповіддю найбільш активної частини суспільства став Євромайдан, який переріс в Революцію гідності.

Громадянське суспільство народжувалося в Україні стрибкоподібно: від Революції розпаду 1989–1991 рр. до Помаранчевої революції 2004–2005 рр. і Революції гідності 2013–2014 рр. Можна нарікати на долю, яка поставилася до українців неприхильно, але не треба забувати, в якому стані перебувало суспільство під час агонії і розпаду Радянського Союзу. За перші півтора десятиліття незалежності український соціум визрів настільки, щоб кинути виклик олігархічній державі і відстояти своє право обирати президента країни. За останнє десятиліття він зробив ще один гігантський крок уперед. У 2004 р. «маленькі українці» (як дозволяв собі говорити В.Ющенко) гаряче аплодували новоявленому Месії та його «любим друзям» (за його ж висловом). Після Євромайдану і Революції гідності суспільство почало покладатися на власні сили.

9. Російський виклик

Прогрес у становленні громадянського суспільства визначається внутрішніми чинниками розвитку, тобто взаємовідносинами між державою і суспільством. Однак на прогрес у становленні української політичної нації істотно впливає сусідство з Росією. Усвідомлюючи всю серйозність загрози з боку Росії, аналіз цього питання слід починати не з поточних подій, а з часів розпаду Радянського Союзу.

Щоб зрозуміти причини розпаду, варто звернутися до конституційних засад утворення СРСР. Скориставшись дуалізмом радянської влади, В. Ленін побудував опановану більшовиками країну як співдружність незалежних, а з 1923 р. союзних республік з однаковими державними правами, аж до конституційно проголошеного права виходу з федерації і утворення самостійної держави. По партійній лінії, яка не знайшла відбиття в конституціях, СРСР являв собою надцентралізовану монолітну державу. Диктатура, яка народилася в Росії, після утворення СРСР була виведена за її рамки в загальносоюзний центр. Щоб не допустити конкуренції, центр не дозволив Російській Федерації мати партійні і радянські органи влади, рівновеликі з органами влади інших союзних республік. Однак у роки «перебудови» дуалізм радянської влади був ліквідований конституційною реформою М. Горбачова. Вся влада в союзних республіках перейшла до радянських органів, внаслідок чого самоліквідувалася компартійна диктатура загальносоюзного центру. Радянський Союз уперше перетворився на справжню співдружність союзних республік з однаковими державними правами. У ситуації, що виникла, республіки Балтії зробили спробу вийти з федерації, але не змогли це зробити одразу, тому що механізм виходу не був прописаний в радянських конституціях. Одночасно почалося протистояння між очолюваним М. Горбачовим загальносоюзним центром і державним керівництвом Російської Федерації на чолі з Б. Єльциним. Результат був визначений наперед, оскільки загальносоюзний центр втратив диктаторську владу.

Після провалу серпневого путчу керівників загальносоюзного центру розпався спрямований проти М. Горбачова єдиний фронт союзних республік. Поглинаючи загальносоюзний центр, Російська Федерація зробила спробу привласнити його функції. Уже 26 серпня 1991 р. прес-секретар Б. Єльцина заявив, що Росія висуватиме територіальні претензії до України і Казахстану, якщо ці республіки домагатимуться повної незалежності. Перебуваючи під загрозою розпаду самої Росії, Єльцин не побажав загострювати ситуацію і дезавуював цю заяву.

Надалі, однак, територіальні претензії до сусідніх пострадянських країн постійно висувалися найбільш авторитетними представниками російської інтелігенції. Зокрема, такі претензії багатократно озвучував Олександр Солженіцин. В інтерв'ю кореспонденту газети *New Yorker* в лютому 1994 р. він висловився за перегляд кордонів з Україною, оскільки «ці штучні кордони були встановлені Леніним і вони не збігаються з етнічними кордонами»⁴⁹. Письменник і науковець Олег Платонов пішов у своїх твердженнях набагато далі: «Створення “держав” Україна і Білорусь має штучний і тимчасовий характер... Говорячи про Російську націю, я маю на увазі всі її географічні складники, включаючи українців та білорусів... Деякі мовні чи етнографічні відмінності між Україною та Білоруссю пояснюються особливими рисами їхнього історичного розвитку в умовах багатовікової польсько-литовської окупації. Твердження про те, що російський народ в Україні — це окрема нація, є наслідком підривної діяльності австро-німецької розвідки (а згодом — західних спецслужб загалом), спрямованої на розчленування та послаблення єдиного братерського організму Росії»⁵⁰.

На початку 1970-х рр. у теоретичному арсеналі КПРС з'явилося поняття радянського народу як нової історичної спільноти. Г. Касьянов розглядає його як синонім політичної нації⁵¹. Насправді, однак, його слід вважати антонімом. Компартійні теоретики мусили надати суто політичному поняттю «радянський народ» внутрішній зміст. Не знаходячи відповідника серед існуючих термінів, вони оголосили всю сукупність населення Радянського Союзу, від чеченців до якутів, принципово іншою спільнотою, ніж попередні — рід-плем'я, союз племен, народність, нація. Разом з тим зберігалось поняття суто етнічної титульної нації. Оскільки Радянський Союз складався з союзних республік на чолі з титульними (етнічними, тобто недержавними) націями, компартійним ідеологам довелося відмовитись від конструкту єдиного російського народу, поділеного на великоросів, малоросів і білорусів. Новація прищеплювалася не відразу. Редагуючи шкільний підручник з історії у 1936 р., головний сталінський ідеолог А. Жданов замінив фразу «слов'яни — предки російського народу» на таку: «Пізніше слов'яни, які жили у Східній Європі, утворили три великих народи — росіян, українців і білорусів»⁵². Поступкою дореволюційним великодержавникам став концепт єдиного давньоруського народу, який нібито поділився пізніше на три споріднені між собою гілки.

Проте після 1991 р. ця поступка перестала задовольняти великодержавників. Адже загравання з національним рухом призвело до розпаду Радянського Союзу по периметру кордонів радянських республік. Озброївшись концептом «Русского мира», вони повернулися до поглядів, які висловлювалися дореволюційними шовіністами. Ставлячи проблему з ніг на голову, вони твердять, що саме національна політика більшовиків послужила вирішальним чинником перетворення українців і білорусів з етнографічних гілок єдиного народу на самостійні нації. Характерним прикладом є критика цієї політики білоруським політологом В. Шимовим: «Термін “східні слов'яни”, який вживали в одному ряду із західними слов'янами, дещо лукавий. Цей термін був запроваджений в обіг у ХХ столітті як результат більшовицької національної політики, спрямованої на формування трьох самостійних націй — російської, білоруської й української. Саме у цьому контексті він витіснив поняття “русские”, яке використовувалося до революції»⁵³.

Під заспокійливі розмови про співробітництво і дружбу народів-побратимів путінська Росія створювала в нашій країні потужну п'яту колону, а з лютого 2014 р. перейшла до відкритої агресії. За цих умов процес формування згуртованої політичної нації мусить бути прискорений. Тільки вона здатна протистояти зовнішній агресії і внутрішнім сепаратистським рухам. Особлива відповідальність лягає на україномовних українців, які мусять згуртувати навколо себе усіх громадян.

Можна зрозуміти, що поразка в українсько-російській війні загрожує не тільки втратою незалежності України, але й поглиненням українців «Русским миром» і повторним загарбанням їх історичного минулого. Не випадково газета «Экономические известия» 21 листопада 2014 р. поінформувала своїх читачів, що в 2015 р. на Воробйових горах в Москві встановлюється 100-метровий

монумент великого князя київського Володимира Святославича у зв'язку з 1000-літтям від дня його смерті. Зовсім не випадково спущена на воду в грудні 2014 р. атомна субмарина нового покоління (водотоннажність 24 тис. т., довжиною 170 метрів, з 16-ма міжконтинентальними ракетами «Булава-30») дістала назву «Володимир Мономах». На стапелях Северодвинська будуються підводні ракетноносці цієї серії під назвами «Князь Володимир» і «Князь Олег».

Агресія Росії в Україні стала колосальним шоком для громадян обох країн. Слід визнати, що цей шок дав протилежні результати. Громадяни України рішуче взяли курс на демократію і висловилися за входження в Європу, а не в «Русский мир». Російські громадяни в масі своїй з ентузіазмом підтримали дії свого уряду, спрямовані на знищення «київської хунти». Можна зрозуміти, що схвалення агресії більшістю росіян є наслідком промивання мізків засобами ЗМІ. Проте фактом залишається те, що російська загроза українській державності йде не тільки від правлячого класу, який тримає свій народ в інформаційному рабстві, але й безпосередньо від населення. У листопаді 2014 р. соціологи московського Левада-центру запитали своїх респондентів, чи має Росія визнати незалежність ДНР і ЛНР? «Так» або «Швидше так» відповіли 63%, «Ні» або «Швидше ні» — тільки 12% опитаних⁵⁴.

За останній рік формування української політичної нації багатократно прискорилося. Могутнім прискорювачем стала агресія Росії. Безпосередній зв'язок між російською агресією у Криму і згуртуванням усіх лінгвоетнічних громад України помітив і в найбільш категоричній формі висловив один з блискучих публіцистів доби горбачовської «перебудови» Анатолій Стреляний: «И скажем главное. Национальное украинское дело из-за событий в Крыму, как бы они ни повернулись, не пострадает. Наоборот. Объясняют это — значит держать читателя совсем за дурака. Посыпательство России на Крым только приблизит приход в Москву такого гостя как Русский Майдан. Объясняют это тоже излишне. Другое дело, что русская оккупация Крыма может многих убить и обездолить. Людей жалко, даже несмышленных»⁵⁵.

* * *

Запорукою прискорення темпів формування українського громадянського суспільства є соціально-економічні реформи. Запорукою прискорення темпів формування української політичної нації є подолання труднощів в інтегруванні українських росіян, російськомовних українців та інших національних меншин в національний державотворчий процес.

Прикро, що тільки половина людей, які є громадянами України, вважають себе перш за все громадянами України. Але цій біді можна зарадити. По-перше, Революція гідності, будемо сподіватися, відкрила шлях до соціально-економічних реформ, здатних перетворити олігархічну демократію в демократію європейського типу. По-друге, перед обличчям зовнішньої агресії (спасибі Путіну!) український народ згуртовується.

Чудово, що лише невелика частка громадян України вважають себе перш за все представниками своєї нації (3,3% — україномовні українці, по 2,6% —

російськомовні українці і українські росіяни). Це означає, що все населення України, включно з громадянами неукраїнської і неросійської національностей, здатне згуртуватися в єдину політичну націю, яка спроможна чинити опір зовнішній агресії.

Українські росіяни нерідко ототожнюють себе з громадянами Росії цієї ж національності. Як правило, в такому ототожненні нема ознак, на підставі яких їх треба було б розглядати як п'яту колону у населенні України. Кінець кінцем, серед втікачів у сусідню державу від Революції гідності ми зустрічаємо немало етнічних українців. Лінія розламу йде за соціально-політичною, а не за національною ознакою. Симпатії до Росії з боку українських росіян зрозумілі: Україна і Росія упродовж століть знаходилися в одній імперії — чи царській, чи радянській. В умовах російсько-української війни треба визначатися за соціально-політичною, а не національною ознакою. Росія — найближча для України країна, але це тільки ускладнює міждержавні відносини. Адже російський правлячий клас прагне зробити Україну ще ближчою — аж до цілковитої втрати нею ознак державності — навіть таких, які існували в радянські часи. Чи варто російськомовним українцям і українським росіянам співчувати подібним намірам? Кремлівські можновладці по руках і ногах облуптали своїх громадян, то навіщо громадянам України лізти в ту петлю?

Обрання Петра Порошенка президентом України в один тур, переконливі результати позачергових парламентських виборів, героїчні дії відродженої у найстишліші строки української армії, могутній волонтерський рух на її підтримку, беззастережна підтримка незалежності України вільним світом — все це служить запорукою успіху у боротьбі українського народу за свою свободу і незалежність.

---

¹ *Сталін Й.* Твори. — Т. 2. — С. 286.

² Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 139.

³ *Ортега-и-Гассет Х.* Избранные труды. — М., 1997. — С. 146–147.

⁴ *Шевченко Т.* Зібрання творів у шести томах. — Т. 6. — К., 2003. — С. 176.

⁵ *Дорошенко Дмитро.* Українська гетьманська держава 1918 р. — Нью-Йорк, 1954. — С. 411.

⁶ *Вшневский А.* Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. — М., 1998. — С. 325–326.

⁷ *Лисяк-Рудницький І.* Историчні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 149.

⁸ *Дорошенко Дмитро.* Доба Центральної Ради. — Нью-Йорк, 1954. — С. 270.

⁹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. — Том VI. — К., 2001. — С. 373.

¹⁰ *Якубова Л.Д.* Національні меншини України // Енциклопедія історії України. — Том 7. — К., 2010. — С. 332.

¹¹ *Пиріг Руслан.* Українська гетьманська держава 1918 року. Историчні нариси. — К., 2011. — 336 с.

¹² *Пиріг Р.* Національна політика Української гетьманської держави // Національне питання в Україні ХХ-початку ХХІ ст.: історичні нариси. — К., 2012. — С. 129.

¹³ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. — К., 1937. — С. 152–153.

¹⁴ ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. — Кн. 1. — 1918–1933 гг. — М., 2005. — С. 609–611.

¹⁵ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. — С. 259, 279.

¹⁶ ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1. — 1918–1933 гг. — С. 612.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Єфіменко Г., Якубова Л.* Національні відносини в радянській Україні (1923–1938) // Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси. — К., 2012. — С. 217–218.

¹⁹ *Юрійчук С.П.* Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917–1922). — К., 1998. — С. 41.

²⁰ *Затонський В.* Із спогадів про українську революцію // Літопис революції. — 1930. — № 5. — С. 172.

²¹ *Сталин И.* Сочинения. — Т. 4. — С. 359.

²² В.І. Ленін про Україну. — Частина II. — 1917–1922. — К., 1969. — С. 359.

²³ *Сталин И.* Твори. — Т. 5. — С. 235–236.

²⁴ *Сталин И.* Сочинения. — Т. 5. — С. 240–241.

²⁵ *Мартин Терри.* Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР. 1923–1939. — М., 2011. — С. 119.

²⁶ *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. — К., 2001. — С. 22.

²⁷ Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. — К., 2006. — С. 121.

²⁸ Там само. — С. 188.

²⁹ Там само. — С. 215.

³⁰ *Кульчицький С.* Російська тінь на незалежності України // Політика і час. — 1993. — № 11. — С. 52; Урядовий кур'єр. — 2002, 28 грудня.

³¹ *Заставний Ф.Д.* Східна українська діаспора. — Львів, 1992. — С. 6–7.

³² *Кульчицький С.* Російська тінь на незалежності України // Політика і час. — 1993. — № 11. — С. 54; Урядовий кур'єр. — 2002, 28 грудня.

³³ Українське суспільство. 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. — К., 2013. — С. 6, 488.

³⁴ *Верт Николая.* Государство против своего народа // Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. — М., 1999. — С. 119.

³⁵ *Булдаков Владимир.* Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. — М., 2010. — С. 506.

³⁶ День. — 2013, 4–5 жовтня.

³⁷ Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. — С. 490.

³⁸ *Аза Л.* Лінгвоетнічна неоднорідність у процесі національно-просторової ідентифікації // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. — К., 2004. — С. 66. У графі «Україномовні українці» всі варіанти відповідей дають 100,2%, що є помилкою.

³⁹ *Котигоренко В.О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К., 2004. — С. 650.

- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Шпорлюк Р. Імперія та нації. — К., 2000. — С. 313–314.
- ⁴² Українське суспільство. 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. — С. 490.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Там само. — С. 466, 467.
- ⁴⁵ Там само. — С. 453, 454.
- ⁴⁶ Аслунд Андерс. Розбудова капіталізму. Економічні перетворення у країнах колишнього радянського блоку. — К., 2003. — 636 с.
- ⁴⁷ Там само. — С. 8.
- ⁴⁸ Українське суспільство. 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. — С. 455.
- ⁴⁹ Шпорлюк Роман. Імперія та нації. — С. 304.
- ⁵⁰ Платонов Олег. Мир русской цивилизации // Литературная Россия (Москва). — 1994, 11 февраля.
- ⁵¹ Касьянов Георгій. Теорії націй та націоналізму. — К., 1999. — С. 48.
- ⁵² Дубровский А.М. А.А. Жданов в работе над школьным учебником истории // Отечественная культура и историческая наука XVIII–XX веков. — Брянск, 1996. — С. 139.
- ⁵³ Борисенко Ю.А. На крутых поворотах белорусской истории. — Минск, 2013. — С. 54.
- ⁵⁴ «День». — 2014, 28–29 листопада.
- ⁵⁵ Форум націй (Київ). — 2014. — № 6.

Закономерности формирования украинской политической нации

В статье исследуются проблемы формирования социальной структуры украинского общества в советский период и в условиях независимости. Основное внимание уделяется анализу четырех общин украинского общества — украиноязычных украинцев, русскоязычных украинцев, русских и всех других национальностей. Автор приходит к выводу, что гражданское общество и политическая нация в Украине получили возможность развиваться только после обретения независимости.

Ключевые слова: политическая нация, советские титульные нации, лингвоэтнические общности, гражданское общество.

The laws of construction of Ukrainian political nation

The article is devoted to the problem of forming of social structure of Ukrainian society in Soviet period and during the independence. The major attention paid to analysis of four groups of Ukrainian society — Ukrainophones Ukrainians, Russophones Ukrainians, Russians and others nationalities. The author made the conclusion that civil society and political nation in Ukraine got the possibility for development only after the declaration of independence.

Keywords: political nation, Soviet title nation, ethnolinguistic group, civil society.